

DR. MERÉNYI OSZKÁR

A MAGYAR LÉLEK TÖRTÉNETE

(AZ IRODALOMTÖRTÉNET ALAPJÁN)

KAPOSVÁR. 1929

SZABÓ L. KÖNYVNYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ VÁLLALAT

Előszó.

Ha a pécsi székesegyház megmaradt domborműveit nézzük, alig-alig ismerjük meg már a török csákányok csapásai alatt porrá zúzott alakokat. Itt-ott találunk egy-egy fantasztikus madarat, egy-egy szeszélyes motívumú szalagdíszit, majd komor sírköveket, amelyeken fenyegetőleg emelkedik ki a régi idők feledésbe ment hőse. Ebből a pár maradványból kellett a templom restaurálójának megérezni a művészi szándékot, amely a templom építőinek a lelkét ihlette. — A magyar élet templomát is bezúzták a durva csákányok, de nemcsak egy hősies emlék maradt meg belőle, hanem megmaradt a magyar kultúra szent öröksége. Megmaradtak a magyar vágyak, a magyar remények, a magyar eszmék, amelyek segítségével s amelyek megvalósításával újra fel lehet építeni a csonka templomot, meg lehet újítani a csonka magyar életet.

A magyar irodalom — ideáljai által — szintén ennek a szent munkának a szolgálatában áll. Az eszmények nálunk is korról-korra változnak. Egyszer a gondolat merész szárnyalását csodáljuk, másszor az érzelem mélységei töltik el bámulattal az embert, vagy az akarat lenyűgöző ereje előtt hódolunk meg. Sokszor az az érzésünk, ha a nagy magyar élet útját járjuk, mintha egy mély völgyben volnánk, meredek úton, balra fekete sziklák, jobbra fenyegető mélység, vigyáznunk kell, hogy lábunk meg ne csússzon, mert mélységes veszedelmek környékeznek. De csillagok vannak e fölött a sötét völgy fölött, lángok lobognak a hegyek hátán. termő élet zsendül körülöttünk, élet, amely szívünket hittel és bizalommal tölti el. Körülöttünk lebegnek a magyar élet őrszellemi. s megmutatják az utat, amely a mélységből, a kétségbeesésből, a fájdalomtól felfelé vezet.

E vázlatos mű megkísérli, hogy — az irodalom, története alapján — végigkísérje a magyar lelket e nehéz úton.

Kaposvár. 1929. október.

Dr. Merényi Oszkár.

1. *A magyarság ősi tulajdonságai.* A magyarság ősi tulajdonságait legrégebb alkotásaiból láthatjuk, mert alkotásokban és tettekben mutatkozik a nemzeti jellem. A magyar harcos nép volt s nevét először véresen írta be az emberiség történetébe. Harci, katonai tulajdonságai a turáni faj örökségének tekinthetők. De a katonai képesség finnugor tulajdonság is lehetett, hiszen a finn-ugor népeket általában szívósság, alkalmazkodási képesség, s úgy látszik a régebbi időben harciasság is jellemezte. A másik ősi tény, amely a magyarság legrégebb történetében jelentkezik: az államalkotási tevékenység. Ehhez merész kezdeményezési szellem, egységre törekvés és politikai intelligencia kellett. Ezt is turáni tulajdonságnak szokták feltüntetni. Népünk különböző népelemekből vegyült össze s a hagyománytisztelet és faji öntudat nyomait kell keresnünk abban a körülményben, hogy a magyarság e különböző népeket beolvasztotta. A magyarság gyors tanulékonyságát mutatja nyelvkincse, amelyben művelődésének rétegei! fel Jeliét ismerni. Tanítvány volt a magyar, de jó tanítvány, mert tudta, hogy amit tanul, liasznára fogja fordítani. Amit tanult, abban tisztán fel lehet ismerni a válogatást. (Allamélet.) Vallásunkban is nagyobb intelligencia megnyilvánulásait kell látnunk, úgyhogy némely szavak, mint az *Isten* és *ördög* a kereszténységben is megállották helyüket, ami a természetimádó vallás fejlettségének magas fokát mutatja. Kétségtelen, hogy az ősi vallással függ össze az a régi magyar ember ideál is, amelyet *táltos* szóval szoktunk megjelölni. A titkok tudója, a hagyomány őre, jó s orvos volt ez az ősi magyar, akinek személyében tehát a nem szorosan véve katonai tulajdonságok tökéletes mértékét kell látnunk. Ennek a táltos-ideálnak leg-tökéletesebbjét a finn Väjnemöjnenben találjuk, a levegő tündérének fiában, aki dalaival elbűvöli a világot, megzendíti a néma természetet; de a Kalevalából úgy látszik, hogy tulajdonképeni hivatása a tanítás s a mások boldogságának elősegítése volt. Ha a főisten harcias isten is, akinek nyila a villám, íve a szivárvány, mégis a táltos alakjában a nemesebb kuliéira ösztöne, vágya jutott kifejezésre. Ez a kultúra inég titokzatos ugyan, de már hatalmat és hagyományt jelent. Az ősi magyarság nem egyszerűen harcias nép, hanem, a harcban is már kultúrát árul el Európát meglepő harcmodorával. A családi élet nagyobb fokú fejlettsége és a rokonsági tudat megszilárdulása szintén becses tulajdonságok közé sorozhatók az ősi magyarság történetében. Az első az elpuhultságot akadályozta meg, a másik pedig az állami fejlődés alapját vetette meg. A vérszerződés hagyománya mutatja, hogy mily komolyan fogták fel a régi magyarok a politikai eseményeket. Erkölcsei tulajdonságaik és eszményeik katonai és harci tulajdonságok, vitézség, bátorság, kitartás, ügyesség, fegyelmezettség. Már a lovasszolgalat is engedelmességet, fegyelmezettséget és büszkeséget fejlesztett ki bennük. Kétségtelen, hogy kegyetlenség is jellemezte őket, ami az akkori élet-körülményekkel függött össze. A maroknyi nép rémület terjesztésével akart iatni, s tudta, hogy ha ő nem sújt, akkor az ő fejét veszik el. A harcmodor minden egyes katonától bátorságot, készültséget és furfangot kívánt. Az egyéniségnek is volt értéke benne. A magyarság legősibb tetteit csak a szabadság és a fegyelmezettség bizonyos egyensúlyával lehet megmagyarázni. A folytonos harcok, amelyek között a nemzet élt, még egy becses tulajdon-

ságot fejlesztettek ki a magyarokban: a nagy egyéniségek, a vezérek tiszteletét, amely oly nagy értéket jelentett a későbbi időben is. A fejedelmválasztás és a királyság felé való átmenet egyik lelki alapját itt kell keresni. A romantikusabb felfogású történetírás ehhez még egy másik tulajdonságot is csalói: a hivatottság hagyományát, a történeti öntudatot, a him örökség homályos biztatását, amely Árpád nemzetségéhez fűződött. Több jel mutat arra, hogy a magyarságot vállalkozására már a múlt hagyománya is biztatta, s ez is adott erőt neki nagy vállalata végrehajtására.

Ennek a diadalmas, honfoglaló nemzedéknek *Árpád* a képviselője. Benne kell látnunk a magyarság első kiváló alakját és megszemélyesítőjét. Látjuk benne a nagy hadvezért, amint zseniális terv szerint meghódítja az országot, és gondoskodik védelméről és megtartásáról is. Államférfiúi bölcsesége az ittmaradt lakossággal való bánásmódban nyilvánkozik meg. Széles látókörét külpolitikájában látjuk. Nagy nemzetépítő: alatta fejlődik ki a magyar nemzeti élet három alapja: a magyar állam, a magyar nemzet és a magyar haza. Némileg az ő személyéhez fűződik ezek kialakulása, ami hatalmas kormányzóképeséget, nagyszerű egyéni tulajdonságokat, égő fajszeretetet kívánt. Csak annyira korlátozta a nemzet szabadságát, ismerte nemzete lelkét — amennyire ezt a nagy célok követelték. Hatalmas alkotó tehetsége nem elégedett meg a meglévővel, hanem mintegy örök célokat tűzött ki maga elé: benne a fajfenntartó ösztön zseniális erővel nyilvánkozott meg.

2. *A magyar lélek a kereszténység felvételéig.* A honfoglalás utáni magyarság sikereinek a hatása alatt állott. Elkápráztatták diadalai, amelyekkel Európának ezt a területét elfoglalta, s kiélvezte a győzyört, amelyet a félelem nyújt a győzőnek. A gyöngébb Árpád-utódok alatt a fegyelem mindinkább lazul, előtérbe nyomul a vad ösztönök, a zsákmány- és a kalandvágy uralma. Azonban az átalakulás lassan megindult. Először is sokat tesz az itteni népekkel való érintkezés. Ezek fejlettebb kultúrájúak, s a magyarság gondolkozását lassan más irányba terelik. Lehel, hogy már a kereszténységgel való találkozás is szelídíti az erkölcsöket. Ehhez járulnak a vereségek, amelyek a század közepe táján érik a magyarságot. Lehet, hogy ebben az időben alakul ki a hagyomány a magyarság him eredetéről. Az állandó hazában ideje van a magyar léleknek a visszaemlékezésre és a hagyományok kialakítására. A hőstisztelet kifejlődésének egyik bizonyosságát látjuk Attila alakjának felfogásában. Talán könnyű győzelmeik a világhatalom álmát is felcsillogtatták a magyarok előtt. Ebben az időben zsákmánydühükre hallgatnak, és félelmet terjesztenek mindenfelé. A gyöngébb fejedelmek ellenére is él bennük az Árpád család iránti tisztelet, ami a hagyományok tiszteletére és politikai ösztönre vall. A hős kultusza tovább fejlődik, mert az ősi vallás is nagy tisztelettel veszi körül a hős alakját. Eaji öntudatuk még jobban megszilárdul, miután látják I elsőbbségüket a többi ittlakó néppel szemben. Tanulékonyaságuk is bő táplálékot talált az itt látottakban, még inkább azonban a külföldi-kalandozások alatt. Tipikus ebből a szempontból Taksony alakja, akiben az Olaszországban látottak egy magasabb kultúra tudatát is kifejlesztették. Gögösen és ellenállhatatlanul dübörögnek át Európán, de nemcsak a zsákmányból akarnak, hanem a jobból is. Valószínűig erre utal részben a bűn hagyomány is. Semmi jel sem mutat arra, mintha a magyarság valami különös megbecsülésben részesítette volna a költészetet, vagy annak a mesterségével foglalkozókat. A gyászmagyarok hagyománya épen az ellenkezőjére vall. A magyarok vallásos énekeiket ide, az új hazába is elhozhatták, harci dalokra is van némi következtetési alapunk. Hogy a magyar mondaalakító képzeletet főleg a nemzet eredete és a honfoglalás foglalkoztatták, azt a hun birodalom felbomlásáról és Pannónia elfoglalásáról szóló részek bizonyítják. Ezek a

mondák nem lehettek oly színesek, mint az északi népekéi. Lelkük nem eléggé képzelgő ahhoz, hogy a mese és a költészet birodalmába meneküljön, sem pedig nem eléggé harmonikus ahhoz, hogy benne tartósan gyönyörködjék. Ösztöneik harcra és cselekvésre utalták őket, nem pedig álmodozásra és szemlélődésre. Hazájuk a pusztta, amelyet beszáguldoznak lovaikkal. Életük örökös les és ütközet, amely politikai, katonai és mintegy lelki egységre kényszeríti őket. Nincs elnyomás, vagy az egyén megsemmisítése, sem kétségbeesés, amely az alakatlan álmodozást kifejleszthette volna bennük. Kétségtelen azonban több lelki tény. Az egyik a hagyomány kialakulása. A 90 esztendő, amelyet a magyarság már ebben az új hazában eltöltött, elég idő volt arra, hogy a történeti tudat kialakuljon. A mondák kifejlődését ebbe a korba kell tennünk. Megindul a művelődés, a tanulás új processzusa a magyar lélekben. Őseink intézményeket vesznek át és kultúrát tanulnak a meghódított népektől. Ezáltal közelednek — és pedig gyakorlati oldalról — az ezeréves kultúrájú kereszténység felé, amelynek hálása láthatóan rá van vésve már ennek az országnak az arcára, és tapasztalhatom benne van a láthatatlan emberben: a lélekben is. Megvan azonkívül a magyar lélekben már ekkor a sokoldalúság. Nem követ egy kultúrhatást, hanem mintegy rendeltetése sejtelmeként különböző népektől veszi át, amire szüksége van. Nyilvánvaló már most, hogy a magyarság a kereszténységből különösen ennek az államiságára és a gyakorlati életére való következményeit fogja különös erővel és következetességgel felhasználni. Nem tudni, hogy mi volt, ami az augsburgi ütközetet oly fontossá lelte a nemzet történetében: a békésebb elem felülkerekedése, a gyengeség érzése, vagy a politikai ösztön, amely megállásra és szervezkedésre bírta őket e szerencsétlen kimenetelű ütközet után. Kritikus korszak következett ekkor a magyarság történetében. A fejedelem iránti tisztelet, a szabadságérzés és a fegyelemézés, amelyet a nemzeti lélek legnagyobb kincseinek kell mondanunk, e korban mintha lazulni kezdenének. A kalandozások merészsége s az a szokás, hogy a fejedelmek már életükben hódoltatnak a fiaiknak, kedvezőtlen jelek ebből a szempontból. Épen a legjobb időben történt a megállás. A magyarságot maroknyi volta biztos és pozitív célok felé irányította. Meg akart maradni azon a helyen, amelyet elfoglalt. Az augsburgi tapasztalat döntő volt ebben a tekintetben. A harc jóidőig ezután már önvédelmi harc marad, hogy később már kultúrcélokat tűzzön ki magának, s végül a civilizáció alapját védelmezze. A kereszténység nem lehet a magyarságot mássá, mint ami volt. de jó ösztönök kelteti benne életre, és nemzetfenntartó erőnek bizonyult. A harci ösztönök lefokozására volt azonban szükség a kereszténység felvétele előtt, s ezt megtette az augsburgi ütközet. Ez a lélektani jelentősége. Hogy a magyarság életének alapját nem egyes fejedelmek kiváltságában, hanem a nemzeti intézményekben és mintegy a nemzet egészében találhatjuk meg, azt a kereszténység tette lehetővé.

3. *Magyarság és kereszténység.* A vad erély, amellyel a magyarság átszágul Európán, megfelel szokásainak és erkölcsökének is. Amily kíméletlen a régi magyar mások iránt, époly kegyetlen önmagával szemben is: gyászát véres töre mutatja, amellyel fájdalomában sebeket szakít a testén. Életét azonban más, nemesebb eszközzel akarja megvédeni, midőn a véres harc már nem bizonyul biztosnak. Ennek a nemesebb fajta életakarásnak a szimbóluma a kereszténység felvétele. Nem megy ez küzdelem nélkül, de ez a küzdelem a legtanulságosabbak egyike a magyarság történetében. Maga a magyar lélek nem volt alkalmas arra, hogy a kereszténység miszériumait befogadja. Hogy is mélyedhetett volna el ez a lélek a keresztény titkok mélységeibe, ahol a Szentháromság imádott képe jelenik meg? Nehéz volt a tompa és harcias életbe belevinni a megváltás fogalmát, s azt, hogy

a zsákmány helyett a Keresztre meredjenek. A vad, véres élet szokásai között hogy barátkozhattak volna meg az újjászületéssel, amely a lélek legmélyebb és legdrágább rejtelsei közé tartozik? A gőgös, számot senki-nek sem adó lélek hogy érthette volna meg a bűnbánatot? A harcra való előkészület helyett hogy készülhetett volna az Istennel való egyesülésre? Nehéz volt számára a Törvénynek és a Rendnek a világa, amelyet a kereszténység jelentett. A hősök helyett a szenvedés mártírjait kellett dicsőíteniük, akik csodákkal népesítik be a földet, az ég madarai táplálják őket, az angyalok hoznak nekik üzenetet és az oroszlánok engedelmesen állnak szolgálatukra. Lassan derült fel csak számukra a lélek tiszta világa, amelyen angyalok rebbenek át, akik felvidítják piros szárnyaikkal a friss hajnalokat, s éjszaka is vigyáznak a jókra. A jónak és a rossznak a fogalma, amely már benne volt az ősvallásban is, megkönnyítette az átmenetet. Így pl. az ördöggel való küzdelem sejtelve, amely mint a sötét szellemek, az ember megrontására tör. De nehéz volt a kereszténység felvétele már csak azért is, mert látszólag ellenkezett a nemzet érdekeivel, hiszen a pogány vallás a faji érdekek szolgálatában állt, midőn harcra tüzelt és küzdelemre biztatott. Szent István nagy műve: a kereszténység elfogadtatása a magyarsággal, elsősorban politikai tett volt, hogy biztosítsa a nemzet számára a legnagyobb középkori hatalom, a pápaság rokonszenvét. E tett lélektani következményei rendkívüliek lettek.

A kereszténység által kezdte sejteni a magyarság, hogy létének nemesebb gyökerei is vannak, és életét nemesebb eszközökkel is fenn lehetne tartania, mint vérontással. A béke és a szeretet útjára lépett a magyarság, midőn a kereszténységet elfogadta, de ez az út verejtékes és vértanú-út lett számára. Mert a Nyugat kereszténysége ellen mégis harcot kellett folytatnia, hogy önállóságát megvédje, Kelet ellen pedig mint a kereszténység lovagja vette fel a küzdelmet. Így aztán nem csoda, hogy a kereszténységet nem a dogmák jelentették itt. A kereszténység tette lehetővé a műveltebb országokkal való békés érintkezést, amely a magyar kultúra fejlődésének alapja lett. Kétségtelen, hogy lassan men! a magyarság átalakulása, és a magyar a középkorban csak a jó tanítvány szerepét játszotta a szellemiek terén, de erkölcsben, felfogásban nemzetünk a középkor végén teljesen keresztény. Elég, ha a későbbi magyar történelem XII. századára mutatunk rá. Emlékezzünk vissza ezekre a Cid-harcokra, amelyeket a nemzet minden erőtől megfosztva, szinte minden biztatástól menten folytatott. A tanulás, a lelki formálódás és a néplélek lassú, néma, de mély átalakulásának ideje volt a középkor. Népünk erkölcsi alapjait neki köszönhetjük, oly alapot, amelyet sem a szenvedés, sem az idő nem tudott megingatni. A lelki tisztaság vágya, az erkölcsi idealizmus, a mély hit, az optimista bizalom, amely lelkünket jellemzi, részben ezeknek a középkori időknek az emléke. Ezt pedig annak köszönhetjük, hogy a keresztény eszmét sikerült a nemzeti gondolattal kapcsolatba hozni. A magyarság átélt a kereszténységet, s szellemi kételytől menten, magáévá tette annak lelki javait. Oly töke volt ez, amelyre bizvást fel lehetett építeni a nemzet életét.

4. *Szent István.* Az új magyar ideál: *Szent István*, a keresztény Magyarország megalapítója. Ő már kereszténynek született, s teljesen keresztény. Lelkének kettős ereje az objektivitás, amellyel kilépve a nemzeti élet eddigi kereteiből, népe helyzetét tisztán felismerte, a másik pedig a fanatikus hit, amellyel a legnagyobb vérontást is egy próféta szilárdságával tudta elrendelni és elviselni. Benne kezdődik a magyar élet kapcsolata a nagy Európa hagyományaival. A római birodalom története lelkesíti, a római birodalom örökösének: Nagy Károlynak a képe lebeg előtte eszménykép gyanánt. Új világol jeleni, s hagyományaink benne gyökereznek. Vele kezdődik az új magyar élet. Geniális sokoldalúságában példát ad mindenre,

amire a magyarságnak akkor szüksége van: apostol, lovag, államférfi és katona. Csak ez a geniális ember tudta Magyarországot az új útra elvezetni. Vallásosságában roppant erő rejtett, katonai tehetsége, államférfiúi képes-sége pedig lehetővé tette, hogy végrehajtsa legnagyobb tettét: a nemzeti erő koncentrációját a királyság segítségével. A magyar alkotó géniusz benne jelentkezett igazán először, ő volt a magyar élet első művésze, aki az idegen anyagot magyarrá gyúrta, magyar lelket lehelt belé.

A kereszténység felvétele egy bizonyos mértékig erőszakos úton ment végbe, de azután oly okokból gyökerezett meg, amelyek összefüggésben vannak a hazai tényezőkkel. A kereszténység adott a nemzet életének igazi tartalmat, ismertette meg a nemzetet igazi hivatásával. A nemzet egységének egyik legfontosabb eszköze volt, midőn a királyság szolgálatába állott. A magyarság látókörét nagy mértékben megnagyobbította, s ideáljait átformálta. Összeforradt a nemzeti ideálokkal, s a *szent* és *hazafi* típusát teremtette meg nálunk. Ezt látjuk első sorban Szent István alakjában. A kereszténységet nem lehetett volna egyoldalúan megvalósítani. Szent István Intelmeiben a katona épen úgy megszólal, midőn a fejedelmet a katonák atyjának nevezi, mint a jó keresztény, midőn a keresztény erényeket ajánlja fiának; de az előrelátó államférfit is látjuk bennük, mert az idegenek védelmét ajánlja. Szent István intézkedéseit az ebben az időben oly fontos gyakorlatiasság jellemzi. Kétségtelen, hogy Szent István már annak az egyetemes erkölcsi eszmének a szolgálatában áll, amely a középkor fő-eszménye. A fizikai erő kifejtés helyett a lelki erők fejlesztése a cél. Nálunk } a kereszténység szinte csak eszköznek látszik a nemzeti eszme igazi megvalósítása érdekében. Talán azért volt lehetséges nálunk, hogy a hit és az erkölcs eggyé vált, és mélyen belegyökerezett a politikai életbe is. A kereszténység nálunk nemcsak egyszerű oltóág volt, hanem állami életünk alapjaihoz járult hozzá, s áthatotta gondolkozásunkat és intézményeinket. Szent István mint egy éles szablyát villogtatta a kereszténységet országa fölött. Midőn ellenállást tapasztalt, kiirtotta ellenfeleit, minthogy „ezek nem lehetnek az ország hasznára.” A nemzeti létért való aggodalom magyarázza a római kereszténységhez való csatlakozást is. A nemzetnek, hogy fejlődhessek, erős koncentrációra volt szüksége, s ez aligha lett volna lehetséges az egyház segítségével nélkül, amely kultusz tárgyává tette a királyságot is. A „király” ennek az új magyar világnak a megtestesítője, kezdete s azért benne kellett mindennek gyökereznie. Mint ahogy a magyarságnak is foglalkozást kellett cserélnie, úgy kellett a nemzeti uralkodó eszményének is megváltoznia. A múltból átmentették a nagyság utáni sóvárgást és a dicsőségvágyat, de lelkük megnagyobbult a keresztény eszmékkel is: a lovag, a szent és a keresztény államszervező eszményeivel. Ezáltal a kereszténység a halhatatlanság ágát oltotta a magyar életbe. Az alapjában lelkesülés után szomjazó magyar lélek számára a lelkesedés új forrását nyitotta meg: a keresztény pártoszt, amely a magyar lendülettel együtt csodát mívelt, ha pedig ez lelohadt, tovább is nyújtotta csodatevő forrását.

Ennek az új életeszmenynek a kibontakozása oly csodálatosan látszott meg a székesfehérvári templomban, amelyben a mély *vallásos szellemet* a szentély remek mozaikja, az oszlopos oltár és a drága misemondó ruha a Megváltó diadalával sugározta, s a szent király könnyeinek nyoma hirdette a köveken. Ott volt a nagy király *kardja*, az ellenségtől elvett győzelmi zászlókkal és jelvényekkel együtt. De ott volt az állami *levéltár* is, az államszervezés irataival, és ott volt a *korona*, az új jövő drága záloga. A királyi hatalom egységesíti a nemzetet, és maga köré gyűjti az erőket, mintegy e szent templom árnyékába, de megindítja az egyéniség fejlődését is, a törzsközönség felbontásával és a tulajdonjog fogalmának bevezetésével oly értelemben, ahogy ez a magasabb fejlődést is lehetségessé

tette. Szent István főfeladata az államalkotás volt, s hogy ez mily kizárólag volt gondoskodása tárgya, mutatja, hogy mondájában is ez a mozzanat van kidomborítva.

5. *A magyar lélek az Árpádok alatt.* Magyarországnak Szent István halála utáni krízise tisztán mutatja a nemzet megtartó erőit. Az idegenekkel szembeni gyűlölet a faji öntudat és az önzés sajtáságos keveréke. A katonai erények csillogó megnyilvánulása a Henrik elleni győzelmes hadjárat. Endre és I. Béla viszályában a nemzet hőstisztelete és józan erélye nyilvánul meg. Mégis Szent Lászlóig valahogy idegen jellege van az új keresztény világnak. Sérti a magyar öntudatot az idegen elem prepolenciája. *Szent László* idejében azonban a magyarság belép a keresztény nagyhatalmak sorába. A nemzet Szent Lászlóig védekezik: a német császárral és az egyházzal szemben (I. Géza), Szent László idejében azonban ismét a támadó szellem érvényesül. — Szent László az európaiasodó magyar szellem méltó képviselője. A róla szóló mondák közvetlen, meggyőző melegsége mutatja, hogy mennyire közel férközött a nemzet szívéhez. Nemcsak vallásos ember, lovag, államférfi, hanem nemzeti hős is. Amily nemzeti vonásokat mutat az ő alakja, olyan lépéseket tett a kereszténység is a magyar nemzeti lélek felé. A papok már többnyire magyarok voltak, vérrokonság fűzte őket a hívekhez. A haladás ösztöne mutatkozik ebben a korban, amely naggyá tette a magyarságot. A kereszténység praktikus intézményeivel, kórházaival, gazdasági kultúrájával is végképp megíverte a magyarság józan érzékét. — Az új rend erkölcsi szempontból még fogyatékos: a nép még rokonszenvezik a bűnösökkel. — A nemzeti jólét feltételeit oly gyönyörűen mutatja Szent László végrendelete: midőn a német szövetség fenntartását kívánja, amely az ellenséggel szemben való biztosíték lett. Szent István jobbjának őrizetéről való gondoskodása is jellemző, amely, úgy látszik, már ekkor a keresztény magyar szellem szimbóluma. A magyar lélekben ezentúl nemcsak a nyers erő tisztelete él, hanem nemesebb ideálok, nemesebb vágyak is ébrednek benne. Lászlóban az Árpád család lelkének legnagyobb vonása: a teremtő, pozitív szellem bontakozik ki. — Ezt a terjeszkedő, pozitív szellemet látjuk Kálmán idejében tovább fejlődni. Ez a király már a szó fegyverével is küzd: a magyarságról elsővért rágalmak cáfolatát kísérli meg. Papi nevelésének hatása alatt enyhíti elődjének szigorát a büntetésekre vonatkozólag, s műveltsége a boszorkányokról szóló nyilatkozatából is kitűnik. Bel- és külpolitikájában a keresztény gondola! irányítja, s alatta a magyarság mint a római kereszténység terjesztője jelenik meg a Balkánon. Jellemző azonban, hogy műveltsége teljesen papi jellegű volt: érzéketlen a nemzeti irodalommal szemben. Ebben a tekintetben jellemző rá a név, amellyel az egész középkori műveltséget jellemezhetjük: ő is tanítvány, kultúra tekintetében nem kevesebb, de nem is több. A magyarságnak ez a szinte lázas előretörése, amelyet László és Könyves Kálmán alatt látunk, nem maradhatott következmények nélkül. Evvel együtt sajtáságos konfliktust is látunk az egyre erősödő bizánci befolyás hatása alatt. A gyenge utódok nem tudják megőrizni a szent örökséget: az erős keresztény királyság eszméjét, s a királysággal együtt a római kereszténység is bomladozni kezd. Felüti fejét a feudalizmus átka: a fegyelmezetlenség. Minden ingadozni látszik: az új egyház, az új állam, az új rend, midőn III. Béla újra rendbehozza az Országot. Az ő uralkodása alatt nyilvánvaló lesz, hogy a központi hatalom megrendül, ha a király egyénisége nem megfelelő. A bizánci vallási és politikai veszély elmúlik ugyan, de a belső veszedelem megmarad. A zavaros trónviszályok meghozzák a gyümölcsüket: a trón tekintélye halványul. Megesik, hogy a vezérek otthagyják a királyt csata közben, s nem egynek jut eszébe, hogy ő tegye fejére a koronát. — Lélektanilag jellemző ebben

a korban a családi monostorok alapítása, amely arra mutat, hogy a nemzeti közösség helyét már a családi büszkeség foglalja el. A családi történetnek ezek az ájtatos és büszke emlékei jelzik a jövendő kis királyok fellépését, akik nagy múltjukra s mindenekelőtt hatalmukra támaszkodva meg fogják bontani a magyarság egységét. — III. Bélában megtaláljuk a bizánci szellem eszközeit: a ravaszsgot, a kegyetlenséget és a pompát. Rendbehozza az országot, legalább egyidőre, de az erkölcsök süllyedését? nem tudja megállítani. Különösen a felsőbb osztályok erkölcsi süllyedése volt veszedelmes az országra. Már akkor kifejlődik ezekben a romlásnak a szelleme, amely később szinte nyílt ellentétbe állítja őket a nemzeti érdekeket inkább szemmel tartó köznemességgel szemben. Küzdelem indul meg a köz- és magánérdek között; s a közérdeket már a köznemesség védelmezi. Ennek a folyamatnak a betetőzését kell látnunk az aranybullában, amely Apponyi tömör kifejezése szerint „a közjogi szellem diadala a magánjogi érdekek felett.” Ez az okmány kifejezője az ország közjogi tudatának, de egyúttal azt is mutatja, hogy az ország vezetőosztályaival szemben a szűkebb látókörű s az egyébként is erre nem oly alkalmas köznemességnek kellett a nemzeti érdekeket képviselnie. A királyságot még más oldalról is veszély fenyegeti: a pápaság vészéről. Legelőször elveszik tőle nemzetközi funkcióját: nem jelenhetik meg többé térítőként a Balkánon, s le kell mondania Imre idejében a főpapság kinevezési jogáról is. A minden oldalról megtámadott királyi tekintély egyúttal a nemzeti lélek ideális tulajdonságainak romlását is okozza. Jellemző a felelősségérzet hiánya. A bomlás jelei már erősen mutatkoznak II. Endre alatt. Ezt aztán betetőzi egy döntő csapás a nemzeti erő szempontjából: a tatárjárás. Már előbb láttuk, hogy a nemzeti életért való felelősséget mindinkább leveszik a király vállairól, az aranybulla már ellenőrzés alá veszi a királyt. Az uralmi vágy, a birókétség, az irigység és a gyűlölet aláassa a nemzeti erőt, s egy oly nagy megpróbáltatás, mint a tatárjárás, sem tudta a nemzetet eggyé kovácsolni. A nagy csapások hatása inkább csak vallási rajongásban mutatkozott: remetek árasztották el az országot, s flagellánsok csapata járta be a falvakat. A feudális szellem és az önző gondolkodás kifejlesztésére nagy hatással voltak a gombamódra, királyi parancsra, nemzetvédelmi szempontból készülő várak, amelyekből lassan rablófészek s önálló kiskirályok székhelyei lettek. Az egyházi érdekek is mindjobban eltávolodnak a nemzeti érdektől, amit a másvallásúak üldözése s ennél fogva a nemzetből való elidegenedése követ. A széthulló magyarság még fogságra veti az utolsó Árpádot, mielőtt főurai segítségével az ország árubabocsátását megkísérli. A bomlás jelei mutatkoznak tehát az Árpádok uralkodásának utolsó századában, azonban ez mégsem csökkenti érdemüket.

Az Árpádok uralkodásának végén emelkedik a pozsonyi gót templom, mintegy annak a jelül, hogy a magyarság a kereszténységet egészen magába szívta. Kétségtelen, hogy a királyok adták a vezéreszmét a nemzet fejlődéséhez. Kibéküli a magyar lélekben a kereszténység és a magyarság ellentéte, s ez az Árpádok érdeme. Ez csak nagy erkölcsi és szellemi krízis árán volt lehetséges, s ezen az időn az Árpádok vezették át a nemzetet. A nemzet széles rétegeiben meggyökerezítették a monarchikus ideált, s átalakították a jogi, politikai és erkölcsi gondolatot. Ám nem sikerült nekik a nemzeti egység teljes megteremtése, s nem volt lehetséges a városiasítás, egy önálló kultúra kezdeteinek a megvalósítása. Politikai tekintetben sikerült áthidalni a nemzeti és vallási eszme közötti ellentétet, de kultúra tekintetében nem. Nem lehetett felemelni a nemzeti hagyományt a kultúra magaslatára, s nem sikerült a magyar lelket a magái sajátságával belevinni a szél-
[iem] megnyilvánulásokba. Hiányoztak a finomabb hagyományok, amelyek a nemzeti egység kialakulását elősegítették volna. Az idegengyűlölet és az

életfelfogás ridegsége enyhült ugyan, s így létrejöttek egy idegen uralkodóház befogadásának lélektani feltételei, de az a kezdeményező erő, amely mindig friss táplálékot nyer a kultúra hagyományából, s alapot talál a továbbfejlődésre, nálunk hiányzott. Nem sikerült még szerves egységbe olvasztani a tanulást, s szélesebb érdeklődést kelteni a nemesebb célok iránt. Az Árpádok alatt kiszabadult a nemzet a pogányság bilincseiből, de nem lehetett a magyarságot katonai és politikai egyéniségén kívül az európai kultúra egyéniségévé is tenni, A nemzeti génusz munkája nagyrészt a nemzeti létfenntartási a irányult.

6. *A magyar lélek az idegen házbéli királyok alatt.* A magyar lélek fejlődésére fontos hatással volt az idegen házbéli királyok uralkodása, mert ezek alatt a nyugati szellemmel élénkebben érintkezett. Róbert Károly trónralépése sok tekintetben tanulságos. A nemzeti önértet megnyilvánulása, amely tiltakozott az ellen, hogy a pápa jelöltje legyen a jövőendő király, a főurak önzése, amely a birtokukhoz legközelebb eső trónkövetelő önző támogatásában nyilvánult, az alsó papság szerepe, amely nemzetibb gondolkozású, mint a főpapok, Buda polgárainak a tiltakozása az egyházi átok ellen: mind jellemző momentumok ebből a szempontból. Mégis áthatotta ezt a káoszt egy nemesebb vágy: a régi dicsőségről való álmódzás. Az Árpádok birodalmának hagyománya is ezt a vágyat keltette életre, s ezt valósította meg Róbert Károly. Felvilágosodottság az ítélkezésben, a lovagi szellem terjedése a társadalomban, a katonai erények ápolása és a polgárosodás sokoldalúsága jellemzi céljait. A rendi öntudat kialakulása az ő idejében történik, s később mindinkább túlzó formában nyilvánul meg.

Az erős központi hatalom következtében növekszik a nemzet felszívó ereje az idegenekkel szemben (idegen köznemesek). Ugyanezt a szellemet folytatja Nagy Lajos is, aki alatt a nemzet még sokoldalúbb virágzásnak indul. Zsigmond alatt még egy lépés történik a nemzeti egység megvalósítása felé: a polgárság belevonása a törvényhozásba. A városalapító hagyományok hiánya ítt is érezteti hatását. A polgárság izolálódik, s ez annál veszedelmesebb, inert teljesen idegen a magyarsággal szemben. A rendi hatalom túlkapásai viszont a parasztsággal is éreztetik káros hatásukat. Társadalmi mozgalmak keletkeznek, amelyeknek leveretése az eloláhosodás kezdetét jelenti. — Általában véve a budai vár jól fejezi ki e korban az ország rendi szellemét: pompás császáztermével, amely csillogva mutatta Magyarország külpolitikai fontosságát, finom ízlésű kertjeivel és loggiaival s hangos lovagtornáival, amelyeken már magyar lovagok is elnyerik a győzelmi díjat: az aranypálcát. — A török veszedelem előre veti árnyékát és felébreszti a nemzeti lelkiismeretet a köznemesség körében, ami az elkövetkezendő királyválasztás szempontjából fontos. Oly sok idő után ismét nemzeti hőse van a magyarnak: Hunyadi János, a köznemesség bálványja. — Szellemi nyugtalanság jelei is mutatkoznak e korban (Tar Lőrinc, a husziták). A főnemesség mindjobban eltávolodik a nemzet zömétől, s zavar idején valóságos ököljog uralkodik. Nem is a főurak keltik fel a nemesebb ösztönöket a magyarságban, hanem Hunyadi János. Mindinkább elterjed az a nézet, amelyet már különben IV. Béla is hirdetett a tatár betörés idején: hogy a magyarság a kereszténység védője. S hogy ez külföldön is tért hódított, az Hunyadinak is köszönhető, aki így nemzetünk ideáljait gazdagította, s értékét emelte a külföld szemében. Ennek káros hatása csak abban mutatkozott, hogy a keresztény szolidaritás biztató eszméje bizakodóvá tette a magyarságot a törökkel szemben, mert joggal hivatkozhatott eddigi érdemeire. Ez a naiv hit volt az egyik oka a nemzet bukásának. A Hunyadiak hadseregében talán utoljára forrt egybe a magyar erő nagyszerű célok elérésére.

7. *A középkori magyar lélek.* Ha a középkor kultúrájában való sze-

repét tekintjük, azt mondhatjuk, hogy a középkori vallásos magyar lélekre a középkori keresztény lélek vonásai jellemzők. Az irodalom mutatja az érzelmi élet nagyobb kifejlődését (legendák), s a csodákban való hitet, amely annak az időnek egyik legjellemzőbb megnyilvánulása. (Erzsébet, rózsacsoda.) Megnyilatkozik a földről való lemondás, az égi örömek keresése. (Margit) a vallásos rajongás, amely semminek tekinti a földi köteleket (Erzsébet ujjong, midőn férje haláláról értesül), az egyéniség hiánya, amely az irodalom testületi ápolásában is megnyilatkozik. Az eseményeket elfogadják úgy, ahogy vannak, anélkül, hogy a lelki processzusra is kiterjedne a vizsgálat. A haladás fogalmái nem ismerik, és a hagyományokat megvetik, illetve megrostálják, amennyiben a keresztény szellemmel ellenkeznek (krónikák). Jellemző azonban nálunk bizonyos mérséklet a vallási rajongásban, amely a nemzet élet-halál küzdelmével való összefüggést mutálja.

Van ideális vonás e középkori magyar lélekben, amely el tudta választani az eszmét az embertől, s tisztán tudta megőrizni szenvedései közijén a vallási hagyományokat. Nagy szerencsétlenségek idején nálunk is) erősebben lobogott fel a vallási érzés, sőt vallási szenvedély, amit a pálosrend alapítása, a remeték elszaporodása és a flagellánsok magyar csapatai bizonyítanak. Az alkotás terén a magyar lélek főgondja a magyar alkotmány kiépítése volt, amit gyönyörűen meg is valósított, nagyfokú erettségét tanúsítva az aranybulla megalkotásával és a Szent Korona tanának felállításával. Az előbbiben a közjogi szellem, az utóbbiban a szabadság érzése és némi hajlandóság a misztikum iránt jut kifejezésre. Egyébként a magyarság a tanítvány szerepét játssza a középkor folyamán.

8. *A középkori magyar irodalom és a magyar lélek.* Ebben az időben különösen a vallásos eszme lelkesíti a magyar írói. Később azonban a magyar eszme szolgálatában is állanak (krónikák, himnuszok). A középkori magyar lélek erkölcsi egységének és erejének gyönyörű példái azok a himnuszok, amelyekben Szűz Mária mint Magyarország védasszonya és Szent István, Szent László mint a magyarság védőszentjei jelennek meg. Különöse:] Mária ragadta meg mélyen emberi vonásaival a magyarság lelkét, de idegen szentekhez is megragadó) himnuszokat írnak. A legendák tárgya a legnemesebb: a világi örömeik megvetése (Margit), az istenfélelem csodatétele (Erzsébet), az ember- és a természetszeretet (Szent Kerenc). E mellett azonban a történelemhez is fordultak, különösen a középkor végén, eleinte az érdekesség kedvéért, később ösztönszerűen, mintha érezték volna, hogy az egyre lazuló erkölcsi kötelekkel szemben a múlt hagyományainak kellene összetartani őket. (Szabács viadala, Pannónia megvétele). Az írók vallásosságra és hazafiságra buzdítottak a hőstisztelet felébresztésével. Az általános emberi szempontokba a középkor vége felé mindinkább nemzeti elemek vegyülnek, amelyek a nemzeti önismeret szolgálatában állanak. (Apáti.) Ez az önismeretre való törekvés átjárja a nemzeti lelket, s lélektanilag előkészít a reformáció bűnbánó hangulatára.

A kolostorokban folyt a középkori magyar lélek viaskodása a keresztény szellemmel. A magyarság vallásos ihlete a középkorban a legendák béri táplálkozik. Ezekben a legendáirókban nagy a testületi szellem, a fordított szöveg betűihez való ragaszkodás. A tanítvány igyekvő, megható próbálkozását látjuk magunk előit. Sok a szerzetesi szabály, amely a barátok életrendjét írja elő, imádság, amelyet világiak számára is készítenek, beszéd, amelybe aktuális elemek is vegyülnek: az ország sorsáért való könyörgés, továbbá a termés, csapások emlegetése. A másolók műveltsége gyakran fogyatékos, az irodalmi műfajokat nem ismerik fel. (Dulcitus dráma.) A legvonzóbb e másolók között Ráskai Lea alakja, aki a paraszt-lázadás véres dátumát is beleírta kódexébe. Mind nagyobb kedvvel merül

a szenvedésektől sújtott magyar félek a bűnbánó zsoltárokba, amelyekben mintha szenvedéseinek a visszhangját hallaná. Azonkívül legszívesebben Krisztus kínszenvedésének történetét, Mária életét tárgyalják. A legendák és példák gyűjteményében nevezetes, hogy inkább a tarka, színpompás részletek nyerik meg a fordítók tetszését, ami némileg az ízlés fejletlenségére és a magyar képzelet keleti jellemvonásaira vall. Az írók egyéni tulajdonságai csak egy-egy odavetett megjegyzésben domborodnak ki. Az imákban néha ráolvasásszerű részletek vannak, amelyekké] az ördög kísértései ellen védekeztek. A magyar szentek legendáiban józan tartózkodás észlelhető, s különösen Szent László legendájában sok az eredetiség, mélység és nemzeti vonás. A prédikációkban az elbeszélő rész túltengése nevezetes, s a Példák nagy tömege különösen a középkor vége felé, a válságos időkben feltűnő. Önálló műveket nem igen adott a magyarság a középkori kereszténységnek, de adott csodálatos szenteket az egyháznak, akik a magyarság vallási géniuszának beszédes és megható szószólói.

De nemcsak a vallási irodalom nevezetes a kultúra szempontjából, hanem a megmaradt világi irodalom emlékei is. Különösen a krónikák nyújtanak mély bepillantást a középkori magyar vallásos lélekbe. De-nük a valóság iránti csekély érzéket, az elfogult gondolkozást és a nemzeti büszkeséget láthatjuk. Anonymusban azonban megtaláljuk már az önismeretre való törekvést is. Feltárja a középkori magyarság hibáit: a pompa: szeretet, a tivornyázást, a kapzsiságot, de megszólal benne a vitézség iránti lelkesedés is, továbbá dicséri a megfontolást, a kitartást, az edzettséget, a vendégszeretetet, amelyet őseinkben talál.

9. 4 *középkori nyelv szelleme.* A középkori magyar irodalom leg-sajátosabb alkotásának tulajdonképen a nyelvet kell tekintenünk, amely lassan fejlődésnek indul. Bármily kezdetlegesek is ezek az emlékek, mégis meg lehet bennük érezni a szív valamely erősebb megmozdulását, méh-bánatot. (Szent László éneke) csodálatot és önértéket (Szabács viadálal naivságot és eredetiségre való törekvést (Szent Katalin legendája): a középkor végén különösen a Feddő ének szólal meg hatalmas erővel. A nyelv lassú fejlődésének oka először nyelvünk érzékibb természetében rejlett, azután fejletlen egyszerűségében, amely nehezen simult a latin nyelv nehézkes mondatszerkezeteihez, holott ez a nyelv volt a kultúra nyelve. A fordítók gyakran a szöveget sem értei lék. Az önálló fejlődést, amely a nyelv természete szerint sikeresebben ment volna végbe, megakadályozta a középkor gondolkozása és testületi szelleme is, amely inkább homályt szerezelt, mint eltérést, vagy eredetiséget. A szabad kifejezés lehetetlensége meg akadályozta a nyelv fejlődését. A latin szellem hatása félreismerhetetlen e nyelvre, amely még gyarló felfogást, gyermekies gondolkozást s az ízlés hiányát árulja el. Ahilat s néha bizonyos erőre, fenségre való törekvés azonban itt-ott tagadhatatlan. Feltűnő a nyelv zeneisége iránti érzék hiánya. Fnnnek oka abban rejlik, hogy a világi költészet nem segítette a maga természetes erejével az egyházi költészet virágzását; hiányzott a középkori magyar életből az érzék a költészet megbecsüléséhez. így a középkori magyar költészet sápadt kolostori virág s ilyen sápadt a nyelv is, amelyen megszólal. Pedig megtaláljuk már itt is a nyelvfantázia tevékenységének bizonyos fokát, néha új szók alkotására való törekvést is. Általában megtalálható a lassú fejlődés az ízlés, a jóhangzás és a rövidség, a kifejezi”» erő felé.

10. *Örök kérdések.* A magyarság a középkorban még kevésbbé árukt el érdeklődést a spekulatív gondokozás iránt, mint az újkorban, de vannak nekünk is skolasztikusaink, akik a középkori teológia szokott problémáival foglalkoznak. Ők is igazolni igyekeznek ama örök igézetű kérdéseket, amelyeket a kereszténység tartalmaz. Ők is foglalkoznak a sze-

retet, a megváltás, a halál, a büntetés, a bűnbeesés és feltámadás örök kérdéseivel. Megmaradt Magyar Marcell neve, aki Szent Margitra volt nagy hatással, s tanításaiban Isten szeretetére, részvétre és bűnbánatra intett. Nevezetesen Magyar Ágoston, Erdélyi Péter, Erdélyi Bojáth, aki Aristotelesbe mélyedt bele, a világ örök voltáról elmélkedett, s mindazok a kérdések érleltek, amelyek a forma és a létezés körébe tartoznak. Érdekes egy névtelen dómés sorsa, aki racionális alapon támadta a dogmákat. Azonban a szenvedés megtörte lelkét, s a pálosrend tagja lett.

11. *A középkori magyar élel eszményei.* Az ajtatos középkori magyar lélek is belemerült a középkor csodás, szimbolikus világába, amelyet oly hatalmas módon örökített meg Dante. E lélek előtt messze a boldogság városának halhatatlan víziója ragyog: arany falak, szép mezők, édes szözetek és zengő lombok. A szürke emberi világ eltűnik: óriási hegyek között él az ember csodás állatokkal, smaragdszínű tavak partján, ahol a holtak lelkei találkoznak. Az élet legfontosabb pillanata a halál: a szellem átlebenése az örök élet kapuján, midőn 8 ördög és 8 angyal között a lélek harcra kél a testtel és legyőzi, azt. A szerzetesi lélek eme elragadtatásainál is mélyebbnek tűnik fel a hit ereje, midőn a vallás szinte a népdal hangján szólal meg, s a nép egyszerű fiaként alázatosan „kék violának” nevezi Máriát. A vallás virága ezzel a magyar föld szívéből! nőtt virág lett. Hatalmába kerítette a magyar lelket egy csodás, magasabbrendű világ sejtelve. Talán mindjárt kezdetben is megbűvöli őket az új dolgok varázsa. A keresztek belefáradnak a munkába a nép között, amely ajtajuknál áll s a templomok előtt várakozva „eláraszítja a temetőket”. A néplélek ideális hajlandóságát táplálta ez az új, csodás világ, amely a régivel annyira ellentétben állt. A középkori magyar élet eszményeit, különösen a szent királyok emlékéi a vallásos hagyományok mély kegyelettel őrzik. Bennük a faji büszkeség is kifejezést nyert. Hisznek a bűvös misztériumokban. Szent István koporsójának erejében, a balzsamban úszó drága tetem és a koporsó körül lengő illatok túlvilági varázsában. A sírnál látnak a vakok, hallanak a siketek, járnak a bénák. Mily gyöngék evvel szemben a fák és kutak pogány szellemei! Nyomtalanul eltűnnek a kereszt jelére. S ennek a csodás bitnek köszönhetjük nemzetünk erkölcsi alapjait.

A középkori élet egyik legfőbb eszménye a szerzetes, akit aszkéta önmegtagadás, erkölcsi bátorság és túlvilági rajongás jelleméz. Csodákkal van tele az élet, de csodákkal, rejtelmekkel van tele a lélek is. A középkor gót lelke olyan mint egy nagyszerű épület, amely szeszélyes gazdagsággal komolyan és rendületlenül tör az ég felé, mintha isteni titkokat akarna érinteni, E lélek szerint a történelem a tanuja, hogy az ember az ördög fogóságában él. Ép azért nem arra kell néznünk, ami közvetlenül előttünk van, hanem arra, ami ránk várakozik a messzeségben. A dolgoknak megvan a maga lépcsője, amelyen felfelé haladhatunk láthatatlan magasságokig. A mértföldkövek misztikus számok, a fény a végtelenből int. Van a dolgoknak valami láthatatlan, isteni rendje, amely fölött a kiválasztod erén veik állal arra érdemes emberek: a szerzetesek öröködnék. Kiváló tudósai vannak ennek a típusnak, mint pk Temesvári Pelbárt, a kereszténység legnagyobb tanítványa a középkorban, aki először kísérli meg a középkori magyar vallási kultúra szintézisét.

E mellett különösen az *apácaeszmény* ragadja meg a figyelmünket tisztaságával és lelki szépségeivel. A női szív elragadtatással fogadja máMába az Isten-és emberszeretet eszményét, amint ezt Boldog Margit csodálatos története mutatja. A lemondás, az önmegtagadás, a hit ereje és magasztos ábrándja csodás módon nyilatkozik meg Margit lelkében. Csoda és bűvöld árad ebből a testből, míg térdei megkeményednek, és megkorbácsolt bőrére vér tapad. Már korán eped a cilicium és a sebek után, s durva

kövön szeretne hálni. A Nyulak szigete ebben az időben mintha az örökkévalóság szigete lett volna. A kín és szenvedés csak jel és eszköz ebben a világban, amelynek magasságaiból Isten angyala bontakozik ki szelíd és csodálatos üzeneteivel. Margit átéli Krisztus szenvedéseit a női lélek csodás passzivitásával és közvetlenségével. Bepiszkolt, sáros ruhában, férgek tői gyötört testének kínjai között úgy tűnik fel előttünk, mint a hit és a halhatatlan akarat csodás megtestesítője.

De megtaláljuk már a *hazafi* típusát is ebben az elsősorban vallási jellegű irodalomban, és pedig a krónikákban. Ezekben színesen elevenedik meg a múlt, néha a mondák fényében, s mégis többnyire a józan tudakosság eszközeivel. A dicsőség, a nagyság képeit idézik fel a krónikások, hiszen a magyar történelem számukra többnyire szinte izgató diadalmenet. Világhatalmi ábrándok és hódítások káprázatos ígérete elevenedik meg előttünk. így tűnik fel a mondák magyar Attilája is, az ideális lelkesedés fényétől megvilágítva, amelyben a nagyság vonásai szinte a nemzeti hős jellemét adják ennek a fejedelemnek. A túlzó hazafiság elhallgatja a magyarok vereségeit, vagy legalább is kisebbiti őket.

A magyarság igazában még katonanép volt ebben az időben. Már a legrégebb források hírül adták, hogy mily kitűnő katonája a magyar: fortélyos, ügyes és fegyelmezett. Sikereik következtében kincsvágy és elbizakodottság vesz erőt rajtuk. Később azonban — s ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni — a katonaiidealizmus eszményi vonásokat kap. — A középkori keresztény kultúra az egyéni bátorságot és erényeket fejleszti ki, aihogy ez a tornákon és bajviadalokon egész a művészetig emelkedik. Kifejlődik így egy új katonai eszmén}: a lovagi hős, amint ennek régi krónikáinkban látjuk a nyomait. Ez az egyéni lovagi szellem talán jobban kedvezett a magyar léleknek, de az ennek megfelelő harcmódot a mohi ütközetben csúfos vereséget szenvedett, s egyike volt a pusztulás okainak. Később, a XV. századtól kezdve a magyarság azzal a tudattal harcolt, hogy a kereszténység védőpajzsa, amelyre az egész kereszténység szemei vigyáznak.

Az *íróember* típusa még nagyon kezdetleges. A szépérzék már megmegnyilatkozott ugyan, s az írói önérzet naiv formáját is láthatjuk. Azonban másolásnál, utánzásnál és fordításnál mélyebbre nem igen hatolt a vallási író szelleme, a világi irodalomról pedig keveset tudunk, jóformán csak azt, hogy — volt. Fennmaradnak énekesek nevei, akik nyilván a nemzeti eszme szolgálatában is állottak, de nem volt a közizlés eléggé fejlett, hogy ezeknek a művei! megőrizte volna számunkra. A népköltészetnek alig egy sugara esik a tudós költő műveire. (Pannónia megvétele.) Az íróember legnemesebb típusát kétségtelenül a *krónikairók* mutatják. Ezek nem tekinthetők tudósoknak, hanem a kor kifejezőinek, azaz íróembereknek. Látjuk műveiken a Szentírás hatását, amellyel tele van a krónikások fantáziája. Látjuk a naiv felfogást, amely a történelmi érzék gyermekes voltán alapul, továbbá a nemzeti hősök, különösen királyok tiszteletét s a nemzeti nagyság hirdetését. Általában azt következtetjük a középkori irodalom tanulásaiból, hogy nálunk hiányzott a rajongásnak az az általános mértéke, amit a nyugati irodalmakban találunk, továbbá az ízlésnek az a fejlettsége, amely a világi költészetben nemcsak a mindennapi szórakozás eszközét látta, hanem az örökkévalóságnak szóló emléket is.

12. *A kultúra áramlatai a művészetben.* Az antik kultúrával való érintkezés nyomait a bazilikában láthatjuk, amelyben az itt talált keresztény romok emléke támad fel. Bizonyos önállóság mutatkozik a székesfehérvári templom építésében, amelyben a négy sarok toronydíszre harcias szellemet sugárzik. Leginkább a bizánci és a német kultúra harca látszik meg a templomokon (Esztergomi. Az alapépitmény rendszerint német

hatást mutat, míg a párkányok, építmények tökéletes formái, a hullámos vonalak közt feltűnő állatalakok s a márványokon a bizánci selymek mintái keleti eredetre vallanak. Új elemeket jelentenek evvel szemben a pécsi székesegyház gyönyörű realiztikus relifjei. (A farázó Sámson), amelyek az *olasz* formaérzék és valóságseretet megnyilatkozásai. Az építmények és díszítések emberiesebb felfogása viszont germán hatásra mutat több templomunkban. Itt-ott már a magyar élet képei is feltűnedeznek: pásztorok, vadászok, parasztok a templomok falán és homlokzatán. A jaáki tempóm mutatja talán legjobban e különböző stílusok s velük együtt különböző kultúrák keveredését. A bizánci Krisztus, mint a világ bírója, aki előtt földre borul a világ, az épületek magasbaszárnyaló klasszikus lendülete s a gót stílus itt-ott jelentkező elemei egész világok töredékeiként hatnak. — Az idők gyönyörű találkozása, hogy mire Margit királyleány, a leggótikusabb magyar lélek megjelenik a Nyulak szigetén, ugyanakkor feltűnnek az első gót templomok is nálunk. A kassai székesegyház a magyar kereszténység virágzásának legszebb szimbóluma. — A templomok nemcsak a magyar táj sajátjaihoz alkalmazkodnak, mint azt a pannonhalmi templomnál látjuk, hanem mindjárt az első korszakban, amint láttuk a székesfehérvári templomnál, a magyar lelket is kifejezésre juttatják.

A szobrászat még inkább mutatja ezt az összefüggést. A katonai és lovagkultusznak a vallásos művészettel való összeforradását mutatják az igen elterjedt Szent-György szobrok. Különösen a Kolozsvári-szobor kitűnő ebből a szempontból, Haragos, ráncba szedett arcában mintha a Nagy Lajos-korabeli magyar vitéz elevenedne meg előttünk. — Különösen a síremlékek fejlődésében látjuk a kapcsolatot a kor gondolkodásával és erkölcsével. Először csak az egyszerű kereszt jelzi azt, bogy keresztényt őriz a kőkoporsót. Később már az allegorikus jellemzésre való törekvés látszik, (Hűség allegóriái, címerek) majd rátérnek a képmásszerű hűségre. Ebből a szempontból különösen két síremlék nevezetes. Az egyik Schomberg Györgyöt örökíti meg 1470-ből. Ezen a XV. század finomabb szelleme elevenedik meg, midőn a nyers erőket lángoló rajongás és hatalma« akarat fékezte meg és virágoztatta fel nagy célok elérésére. A másik Szapolyai István nádor síremléke a Mátyás utáni évekből. Ezen rajta van ennek a kondottiere korszaknak minden nyersesége és brutalitása. Nemcsak a; arc kemény, erőszakos vonásain látszik ez meg, hanem a mellékalakokon, a paraszt-angyalokon is. — Még nemzetibb a festészet jellege, amely gyakran fordul hazai eseményekhez, s gyakran meglep realizniisával. (Szent László zsegrai legendája: a kun holttesten rágódó hollók!) A magyar élet elevenedik meg itt előttünk: az ütközetek előtti tanácskozások, a vadászatok, a harcok és a csodák képe. Már a renaissance vidám mosolya és egyéniségutáni vágya is megjelenik, midőn az egyik székellyföldi zászlón feltűnik a festő neve: Magyar Pál, s a művész hozzáteszi, hogy szép leányra gondolt, midőn művén dolgozott, gyönyörűen mutatja a középkori magyar élet magasabb értelmét Róbert Károly emléke a szepeshelyi templomban, ahol a hőst, aki életében nagyszerűen szolgálta a kereszténységet és hazáját, Szűz Mária koronázza meg. — Ennek a szép virágzásnak, amely különösen a felvidéki városokban nyilvánult meg, csakhamar vége szakadt a török betörésével és feljegyzések mutatják, hogy a festők és szobrászok elmentek katonáknak.

13. *A magyar lélek a mohácsi vészig. Mátyás és a magyar lélek.*
A Zsigmond uralkodása utáni kort a csekélyebb birtokú köznemesség előlőre jellemzi. A központi hatalom gyöngülése leginkább a főnemességnek kedvezett, akik — különösen az idegenek — teljesen elfeledkeztek a nemzet érdekeiről. A köznemesség érzi a helyzet visszasságát és pedig gyakran

a saját bőrén is. Azonkívül sokan katonai tehetségük révén kiemelkednek az ismeretlenségből, feljutnak a főurak közé, s ez emeli a köznemesség öntudatát. Ezek a köznemesekből lett főurak nem találnak szíves fogadtatásra az idegen vérű és szívű főuraknál. Ellenben a köznemesség bálványozza őket, mint pl. Hunyadi Jánost, s így mintegy közös vezető alatt állva politikailag is jelentékenyebbek lesznek. Hunyadi János a nemzeti lelkiismeretet ébresztette fel a köznemességben, s ennek Magyarország egy dicsőséges korszakát köszönhetjük. Bizonyos tekintetben az őstehetségek virágzásának a korszaka volt ez, de csupán katonai téren. Mátyásnak számos jelentékeny hadvezére van, ami azt bizonyítja, hogy a magyarságban lett volna még elég katonai erő a török megfélemezésére, ha az erkölcsi züllés útjára nem lép gyenge királyai alatt. Hunyadi János lelkének két mély vonása, a lelkiismeretes hazafiság és a buzgú kereszténység legszebben jellemzik a kor köznemességének eszményeit.

Ezek az eszmények a Hunyadi János iránti hálával párosulva emelik trónra Mátyást, legtehetségesebb királyunkat. A nagyság nagyszerű vízóját sugározta a királyi uralkodása. Mátyás a renaissance-kor igazi, tipikus alakja, századának igazi gyermeke. Megvalósul benne a század ideálja: *az erős és szabad egyéniség*. Művészerelete, tudományszomja, dicsőségvágya, hatalmas képzelete és igazságos sújtó akarata lenyűgözték, csodálkozásra és tevékenységre indították a magyart. Uralkodása megfélemezte az oligarchia erejét, amely az ő halála után még nagyobb dühvel tört elő. Van Mátyásban valami azoknak az időknél nagyszerű merészségéből és fantasztikus vágyaiból. (Európai szövetség, német császárságra való törekvés a török kiűzésének genialis terve, nagyszabású magyar kulturális programul, iskola 40.000 tanuló számára). Büszke öntudat jellemzi egyéniségét, amely már udvartartásában is kifejezésre jut. Végtelenségre, határtalanságra törekszik, erre használja fel „zsarnokságát”, s lázas tevékenység jellemzi hatalmas alkotó szellemét. (Törvények eltörlése, újak alkotása, nagy építkezések, tervek). Kél. három generációt is igényelt volna annak a nagyszabású kezdeményezésnek a kivitele, amelyet Mátyás alatt látunk. Valódi nagyságát csak méltó utód tudta volna a nemzet számára gyümölcsöt tenni. Lelkesedését és tetterejét a klasszikus ókor csodás példái is erősítik, s szelleme frissességét és hajlékonyságát a szépség szeretete és a tudományok iránt való érdeklődés táplálja. Van valami kozmopolita vonás benne, különösen nagyszabású terveiben, amelyekben egyéni dicsőségvágya eredeti hivatásától messze¹ ragadta. Nincs meg benne kora erkölcsi romlottsága, igaz vallásosság él szívében. Leleményes, energikus, nagyszabású és kíméletlen. Jó emberismerő, s terveit részben az emberi önzésre alapítja. Sóvárog a halhatatlanság után, s megvan benne az univerzalizmus is, a sokoldalú érdeklődés, amely e kor nagy embereit jellemzi. Önálló szellem, megvan minderről a veteménye. Am klasszikus álmodozása mellett nem felejtkezik meg a nemzeti múlttól sem, palotája kertjeiben mihológiai és magyar történelmi alakok szobrai állnak. Mintaképpül előtte, mint a renaissance fia előtt természetesen az ókor nagy emberei állnak. (Nagy Sándor.) Van benne babonáság is és lázas újítási vágy, amely sokszor a kegyelet hiányára mutat. Palotája ennek az új szellemnek a megtestesítője: a nagy ablakok, amelyeken át úgy árad a fény, mint a világosság e kor leikeibe, a mozaikpadié), amely a római házakéra emlékeztetett, a nyugvó ágyak, amilyeneken cészárok pihentek, a könyvtár, amelyben az óvilág kincsei voltak lázas gyorsasággal összegyűjtve. S akik körülötte vannak, szellemének egy-egy sugarát vetítik felénk: a görög világ iránti lelkesedését Janus Pannonius, a világ gyönyörűsége s a természet titkai iránti érdeklődését Hegiomontanus. a tréfában való gyönyörködését és a

szellemes társalgás szeretetét Galeotto, a halhatatlanságra való törekvést Bonfinius, a stílus iránti érzékét Vitéz János.

Nemzetére való hatása a történeti élet eleven gazdagságában nyilvánkozik. Az ő érdeme, hogy a magyar lélek is részt vesz egy Janus Pannonius, egy Vitéz János által az ókori műveltségben való gyönyörködés felébresztésében. Hatása műveltség tekintetében természetszerűleg nem terjedhetett széles rétegekre. De hozzájárult a műveltség terjesztéséhez, s különösen egyesekre hathatott ébresztően. Meglett: férfiak tanulni kezdenek, s nem maradhatott hatás nélkül a messze Olaszország ama ragyogó képe sem, amely a vele való érintkezésből Magyarország felé sugárzott. A legkülönbözőbb gondolatok jutnak el hozzánk Mátyás tudósai által, s bár nálunk a könyves műveltség még férfiatlannak látszik, Mátyás körében valóban gazdag lelki világ bontakozik ki előttünk. Az emberi lélek erejének a megbecsülése, mély belátás az emberi természet gyöngeségébe és magasztosságába. szomjas vágy az igazság megismerése után jut azokban a beszélgetésekben kifejezésre, amelyeknek emlékét Galeotto Marzio őrizte meg számunkra. Platonizmussal, pythagoreizmussal foglalkozott Mátyás udvara, s maga Mátyás is buzgón érdeklődött e tanok iránt.

Mátyás korának eszményeit kitűnően fejezi ki az akkori királyi palota udvarán álló Minerva és Hercules-szobor. A Műveltség és az Erő volt az a két ideál, amelyet Mátyás jelentett a magyar lélek számára. Uralmának nemzei vonásai közül hadd említsük meg azt a törekvést, hogy a népei közelebb hozza a nemességhez, s megértesse vele a nép foglalkozásának és sorsának jelentőségét. Udvarának jellemző alakja Gábor deák is, aki már klasszikus mértékben tudott magyar költeményt mondani a török harcokról. Érdekes azután ebből a szempontból a király ama tervének a felemlítése, amely szerint kerestetni akarta a magyarok hőseit, hogy sikeresebben alapozza meg a magyarság uralmát Európában.

De megvalósult a humanisztikus ideál is ebben az udvarban. Világosság, klasszikus szépség, ízlés és finom retorika jellemzi az új renaissance lelket. Nemcsak Buda az új szellem fészke, hanem Nagyvárad is, Vitéz János székhelye, akinek udvarában a. flórenci ünnepek elevenednek meg. Fényűzés és a szép formákban való gyönyörködés jellemzi ezeket az embereket. Vitéz János leveleiben a cicerói stílust közelítette meg. Janus Pannonius fényes tehetségű egyéniség, de erkölcsileg kedvezőtlenül képviseli a kor szellemét. Elmés, finom, frivol és pogány gondolkozású, fele van érzékiséggel, és intézik a szenvedésektől. Barátság, szerelem és a dévaj élet örömei ihletik ezt az ifjút. Megveti „a vén szipirtyók búcsújárását”, kigúnyolja a babonákat, gyűlöli az „egyetlen rosszat: a fájdalmat”, és lemond a hitről, mert ekkor szerinte nem lehet költő. Minden romlottsága ellenére is van valami az antik szépségből e költő műveiben, aki megízlelte és megszerette a pogány örömeit. Azonban a magyarságnak nem ilyen költőkre, lelt volna szüksége, hanem olyanokra, akik felébresztik a nemzet lelkiismeretét. Sajnos, a kóbor lantosoktól nem lehetett ilyet várni, akik elfeledve, megvetve „útszéli kocsmákban” zöngették dalaikat.

Annak a sokoldalú szellemi érdeklődésnek, amely Mátyás udvarával van összefüggésben, érdekes jeleit láthatjuk Csuda Miklós, Keserű Mihály, Móré Fülöp értekezéseiben az elővégzetről, a hadásatról, az ország kormányzásáról. Általában a klasszikus ókorral kapcsolatos mozgalom el nem alszik Mátyás halálával, hanem tovább fejlődik, s hagyományai egészen a jelenkorig nyúlnak azon mély kapcsolat által, amely a klasszikus szellem hagyományai és a magyar lélek fejlődése között van. A klasszikus szellem imádata nálunk megtartotta józan mértékét, s úgyszólván csak ideális oldalról hatott.

Az építészei, szobrászat és festészet emlékei, amelyek a Mátyás

renaissance-ával kapcsolatban keletkeztek, szinte mind elpusztultak a török hódítás következtében. A csúcsíves és renaissance-stílus küzdelme, amelyet a bártfai városházán látunk, csupán csekély jele a művészi virágzásnak, amelyet a renaissance megindított nálunk. A felsőmagyarországi renaissance emiékai jól jellemzik a szomorú időket. Nem lehetett már könnyű és nyájas palotákat építeni. A lakóháznak egyúttal várnak is kellett lennie, ha rendeltetésének meg akart felelni. Mégis van ezekben a későbbi házakban valami a művészetnek ama szent tűzéből, a szépségnek ama vágyából, amely a magyar szellem fejlődésében észlelhető. A renaissance idejéből legdrágább emlékünkhöz az esztergomi Bakócz kápolna. Finom tagoltsága, relifjei és különösen az oltár fölött térdelő angyalai tökéletesen fejezik ki a renaissance-művészet lelkét: a finom formaérzék, az életteljességet és a gyöngéd összhangot.

14. *A magyar lélek a mohácsi vész előtt.* Jellemző Mátyás uralmának fényére és jellemére, hogy az ő halála után egy idegen város: Ragusa intézett felszólítást az urakhoz, hogy Mátyáshoz méltó egyéniséget válasszanak a magyar trónra, ily vonzóerőt tudott a jó kormányzás gyakorolni. De jellemző egyúttal a főnemesség mély erkölcsi süllyedésére is, hogy ezt a tanácsot meg nem fogadták. Soha mélyebbre nem süllyedt még a nemzeti lélek mint ebben az időben. Felhasználták a köznemesség mentalitását arra, hogy a török elleni veszedelem hangoztatásával kibuktassák Mátyás fiát, a derék hadvezért: Corvin Jánost. A külföldi segítség ígéretével jöttek be a Jagellók, akik az önző főurakkal együtt hazánk sírját ásták meg. Kitűnik a magyar lélek megrendült egyensúlya abból, hogy azok a főurak, akik Mátyás alatt az ország dicsőségét mozdították elő, most a legaljasabb szerepre is kaphatók voltak, csak hogy becsvágyukat kielégíthessék. F korszak típusa Bakócz Tamás, aki ambíciójának feláldozta az országot a királyválasztásnál, s midőn tervei nem sikerültek, keresztes hadjáratával lángba borította a magyar földet. Jellemző a korszakra Clászló délibáb-programja, amelyet azzal a tudattal hallgattak már a magyar urak, hogy úgy sem lehet megvalósítani. Szomorú az a házassági komédia is, amelyet Bakócz rendezett Clászló és Beatrix között. Szomorúan jellemző tény a fekete sereg feloszlata, amely a királyi hatalomnak, de egyúttal Magyarország dicsőségének egyik alapjai volt. A magyar erkölcsök süllyedését mutatja, hogy a királyi udvarban megszűntek a régi. fényes lovagi játékok, s kakasviadok foglalkoztatták e helyett a fantáziát. A hősi erények gyakorlását valóban gyermekes kedvtelések és romlott szórakozások váltották fel. A királyi tekintély hanyatlása méltóan nyert kifejezés) a királyi pénztár nyomorult állapotában, s ezt még betetőzte az egyházi romlás. A gyűlölet pedig még sohasem hágott oly magas fokra, mint ebben az időben, midőni pedig különösen szükség lett volna az egyház segítő kezére az erkölcsök, javítása céljából. De egyes főpapok inkább teljesítették kötelességüket a nemzet iránt, mint a nemzet hatalmasai, akik eladták az országot a legtöbbet Ígérőnek: Európa leggyengébb uralkodójának. Ez volt az az idő, midőn a búzatermő országba délről kellett behozni a gabonát, mert nem dolgozott senki. Vakság, nemtörődömség, elbizakodottság és erkölcstelenség a magyarság ekkori jellemző vonásai. A vallásosság és hazafiság meghatározható egyesülése csak e kor két alakjában jut kifejezésre: Boriszló Péterben és Tomori Pálban. Beriszló Péternek emléket is állított az irdalom, mintha a róla szóló ének szerzője nevének említésénél egy dicsőséges álom szétloszlását sejtette volna.

A következmények természetesen teljes erővel mutatkoztak a paraszt-lázadásban. A szegénység elégedetlensége, az alsói papság elnyomatása és befolyása a népre, a szociális igazságtalanságok s a közelgő nagy külső veszedelem sejtelve, az értelmiség alsó rétegeinek a nyugtalansága, amely

már a husszita mozgalmakkal kapcsolatban is érezte hallását, a szabadságról és egyenlőségről szóló külföldi eszmék hirdetése, a török elleni készülődés ürügye, a vezetők oktalansága és önzése együtt eredményezték az 1514-i parasztlázadást. Ez a lázadás a nemzeti erők sajnálatos szétforgácsolásán és gyöngülését okozta a legsúlyosabb időkben. A szegény emberek Mátyás után még jobban érezték helyzetük rettentő voltát. A török elleni háború jelszava ugyan kettős lélektani okból népszerű volt, de nem volt senki, aki ennyi nyugtalanságot helyes irányba tudott volna egyesíteni, s a nemzet javára fordítani. Így a török elleni gyűlölet helyét az urak elleni harag váltotta fel. A parasztmozgalom némileg ideális tartalmát bizonyítja, hogy kezdetlen nemesek is résztvevők benne. Mint végső okra, a parasztok is a nemzeti ügyre hivatkoztak, amelyet csak ők tudnak megmenteni. A leveretés után következő gyűlölet, bosszú és megfélemlítés szinte páratlan nemzetünk történetében. Verbóczy Hármaskönyvének egyes helyei nyíltan bizonyítják azt a mentalitást, azt a lelki hátteret, amelybe a török világ rémes árnyékai vegyülnek. A naponta 7-szer evő, délig alvó király: II. Lajos ugyan nem menthette meg az országot. Ehhez járult, hogy az országra ránehezedett a későbbi magyar történet tragikus vonása: az idegen érdekek uralma a magyar érdek feltett. A békét megakadályozták a magyar és a török között, de senki sem akart segíteni az országon: odadobták a török prédájának. A magyar uraknak sejtelmük sem volt a török veszedelem nagyságáról, sem pedig a kor eszmeáramlatainak fontosságáról. Ebből a szempontból tipikus történeti alak Verbóczy. A legnagyobb veszedelem idején fojtja vére — mint nádor — a felvidéki bányászok jelentéktelen mozgalmát. Könyvtudós, a betű kegyetlen fanatikusa, de egyébként eléggé megalkuvó az erkölcsök dolgában, felületesen optimista és csak rend szerint magyar. — E kor lelkéből hiányzott a nemesebb értelemben vett tetterő. Csaknem minden tevékenység belső erkölcsi tartalom nélkül volt. Nem tudja senki a nemzeti akaratot fellelkesíteni és a tömegeből is hiányzik a kiválasztó erő. A szenvedély elvakítja, a szűk látókör neveltségessé teszi, a rideg önzés megutáltatja, az erkölcstelenség halálra ítéli e kor embereit. Élni nem, csak meghalni tudtak szépen. A nemzeti lélek utolsó fellobbanása csupán a mohácsi vész pillanataiban mutatkozik, meg talán a vérteshegy névtelen pórok ellenállásában, midőn meztelen mellüket tárták az ellenség elé. A kelet piacain megjelenik evvel a magyar fogoly és az elrabolt magyar arany. A magyarság visszakerült oda, ahonnan elindult: keletre, de nem mint győztes, hanem mint rabszolga.

15. *A magyar lélek a XVI. században.* A magyarság a cselekvés emberét várja 1526. után, de nem tudja megtalálni. Zápolya János, akit királlyá választanak, nem az, s a másik király se sokat törődik a nemzet sorsával, csak Ígéretekkel biztatja a magyarokat. A politikai koncepció két pillére egyaránt gyöngének bizonyult: a keresztény szolidaritás eszméje, amely Mohácsnál bukott el, nem tudott életrekelni s a nemzet erejébe vetett hit szintén csekélynek bizonyult. Az első felfogás a magyarság optimista mentalitásában gyökeredett. A nemzet politikai erejébe vetett hit a nemzeti király választásában lobbant fel utoljára, de ez a választás nem volt egyhangú, s még jobban megbénította Zápolya passzív természetét. 1541-ig feltartóztathatatlanul folyik az a folyamat, amelynek eredménye volt, hogy a magyar lélek elvesztette erejének és egységének a tudatát, s a cselekvés helyett ezentúl mindinkább csak a kényszerű védekezés szerepét vállalta magára. — A főurak a török elleni védekezés népszerű eszméjét használták fel önző céljaik elérésére. Ezzel megbénították a nemzet erejét, mert megosztották azt. Zápolyát a török karjai közé kergették, az országot viszont a német hatalmi törekvéseknek áldozták fel. Játékszer lett a magyar sors a két hatalmas nép kezében. Véres játékszer, amelynek épségével

senki sem törődött, legkevésbé Európa, amelynek kultúráját pedig a magyarság védte meg a török invázió ellen. Mert történelmünknek egyik legcsodálatosabb jelensége és dicsősége, hogy a magyarságnak még volt annyi, ereje, hogy megállítsa a török előrenyomulást. Ezt az erőt részben a régi hősi erények felébresztésének, egy a nagy szerencsétlenség után bekövetkező folyamatnak, másrészt pedig egy hatalmas vallási és erkölcsi renaissancenak köszönhetette, amely a XVI. és XVII. századot betölti. Ezt még betetőzte egy zseniális politikus fellépése, akinek jelentősége különösen 1541 után tűnt ki, miután a török az ország fővárosát is hatalmába kerítette, s úgy látszott, hogy örökre vége Magyarországnak feltámadásának. Martinuzzi György századokra előrelátó pillantással teremtette meg a magyarság védőbástyáját: Erdélyt, s ezzel reményt adott a magyar egység megteremtésére. Erdély a két birodalom közé került, s mindkét fél a Magyarország fölötti uralom kulcsának tekintette. Ezért a német is, a török is kereste a barátságát. A török fennhatósága alatt maradt, de megtartotta önállóságát, zseniális fejedelmei segítségével nagy szerepet játszott Európa későbbi bonyodalmában is. Ha Martinuzit megértették volna Ferdinánd politikusai, Magyarország egységesítése, felszabadulása talán hamarabb bekövetkezett volna. György barát már 1535-ben helyreállította a jobbágyság szabad költözködési jogát. Egyesítette az erdélyi nemzetiségeket, s vallási türelmet gyakorolt a csonka földön. Azonban halálával a nemzeti mozgalom mindinkább Erdélyre szorítkozott, s nem akadt méltó utóda a császári területen.

A politikai újjászületés elmaradását némileg pótolta a reformáció táplálta lelki mozgalom. Ismét egybeolvadt a vallásosság és hazafiság. A reformáció mély hatást kellett eszményi céljaival, erkölcsi tartalmával, felvilágosító, lélekhez szóló hatalmával. A kétségbeesés, a züllés, az ököljog és az elvesztett hit idején mintegy nemzeti hivatást teljesített a pap, aki az evangélium ígeit hirdette. A nemzetet magábaszállásra bírta, s a bűnbánaton át hirdetett újjászületést. A reformáció nem teremtett egységet és nem egyesítette az erőket, amelyek már a mohácsi vész előtt is megoszlottak, de előkészítette a nemzetet, hogy új életet akarjon. Megszerezte számára ehhez a lehetőséget Erdélyben is, amelyre puritán szellemének bélyegét ütötte — legalább a nagyság, a fény idején.

A Habsburg-házzal új világnézet jelenik meg a magyar trónon: a hatalmi szellem, amely szolgál lelki katonai anyagot kívánt, nem pedig nemes nemzeti ideálokait lelkesedő népet. A maguk részéről el is követték mindent, hogy a nemzeti ideálokat: *a magyarságot, a függetlenséget* és *a nagyság vágyát* kiirtsák a magyar lélekből. De hiába, mert megtartották ezeket az ideálokat a magyarság csodálatos lelki tulajdonságai, amelyek a veszély pillanataiban sohasem hagyták el a nemzetet: a hazafiság, a vallásosság és az alkotmányhoz való ragaszkodás. Csupán azt érték el — s ez tragikus a magyarság szempontjából, — hogy e tulajdonságokat lehetőleg defenzív térre szorították. Így a magyar jellemében bizonyos passzivitást fejlesztettek ki, amely ugyan szívóssággal és kitartással párosult, de kezdeményező ereje mindinkább megbénult. Kétségtelen, hogy bizonyos lethargia jellemzi a Habsburg uralom következtében a magyar lelket: ez az a fekete folt, amely ott borong a magyar homlokon, ez -sorsának, szenvedéseinek fájdalmas emléke.

Az 1541-től 1600-ig terjedő korszak embere úgy jellemezhető, hogy harcol, tűr, és várja a megváltást. Az irodalom, a nemzeti szellem ébredésének ez a nemes tanúja: nagy szellemi és erkölcsi fejlődésről tudósít. Az ideál- és értelemkereső magyar lélek mindinkább megtalálja helyzetének magyarozatát: szenvedésének kiválasztottságában, amellyel őt szemelte ki meggyőződése szeriül a Gondviselés a török elleni védőbástyául. Az előbbi

korszak vigasztalan alakjaival szemben úgy látszik, mintha a megújulás szelleme járná át csendes, de folytonos folyamatképen a magyar társadalmat. Igaz, hogy feltűnik a mérhetetlen magyar szenvedés megtestesítője: a magyar jobbágy, úgy ahogy a külföldi utazók látják: állatbőrbe öltözve, puszta kalibában, a testi és lelki szenvedések jeleivel arcán. Azonban feltűnnek a tudománypártoló, a tollforgató főurak, (Nádasdi, Balassa), a régi magyar harci erények halhatatlan hősei (Losonczy, Szondi, Dobó) az író köznemes (Tinódi), a jobbágypártoló, nemesszívű pap, aki tollal is hirdeti a szegénység igazát (Heltai). Hősies kifejezése e kor lelkének Losonczy levele: „Vígán várjuk az utolsó órát, amelyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot.” A hős halála előtt röviddel írta ezeket a sorokat, midőn az egész világtól, leginkább pedig királyától elhagyatva vívta a török ellen hősies harcát maroknyi magyar csapatával.

Az erkölcsi és ideális töke tehát csak nagynehezen mentődik át az utókorra, s ami századok alatt gyűlt, csakhamar elenyészni látszik. Még egy nagy veszedelem fenyegeti a magyarságot: a teljes gazdasági elszegényedés. Magyarország gazdasági javai felett — amennyiben még megmaradtak — mindinkább az osztrák kereskedelem kezd rendelkezni, mint ezt a kor egyik történetírója, Szamosközy István oly éles szemmel figyeli meg. A szenvedésektől sújtott magyar lélek elveszti; lassan tiszta látókörét, amellyel Mátyás idejében egy világ eseményeit figyelte. Elesett attól a lehetőségtől is, hogy a gazdasági élet fejlődésének elősegítése és ösztönzése útján találjon kárpótlást és gyűjtsön erőt új erőfeszítésekre. A magyar lassan elszokik a termelő munkától, mert nem tudja, hogy övé lesz-e munkája gyümölcse: török területen a törökök, magyar területen az osztrák zsoldosok rabolják el tőle. Lassan szinte állati sorba süllyedt az élete, s így nem törekedhetik magasabb célok felé. A királyi területen sincs a magyar életnek központja, amelyből erő és vigasztalás áradna a magyarságra. Az erdélyi udvaron kívül a magyarság utolsó menedékei most azok a kiis megyei székhelyek lesznek, amelyekben a magyar alkotmány utolsó hagyományait őrzik. Mindazonáltal feltűnik a lelkekben a jobb jövő álma; az utal is tisztán látják a magyar egységet (Tinódi).

A kor hatása alól nem vonhatta ki magát a magyarság sem, annál inkább, minthogy mint a reformáció elterjedése előtti irodalom mutatja, az egyház hanyatlása általánosan ismeretes volt a nép előtt. A reformáció sajátos jellegét s végső — bár el nem ért — célját nálunk az adja meg, hogy ez a mozgalom mintegy a nemzeti újjászületésre való kísérlet is volt az erkölcsök megtisztítása által. Reálpolitikai indokok is kedvezők az elterjedésére, de rokonszenves volt a mozgalom a nép előtt, s rokon húrokat rezdített meg a magyar lelkekben. A magyar lélekben általában a politikai elem volt túlsúlyban, s előrelátható volt, hogy hosszú időn át minden új mozgalmat politikai érdekei szerint fog felfogni és átalakítani. A reformáció a jogi gondolkozás terén is üdvös hatást kezdett már kifejteni, midőn a jobbágy panaszát juttatta mindjárt az elején kifejezésre. Valóban kár, hogy Verbőczy könyvében az is örökkévalónak számított, ami csak korának szelleméről tesz tanúságot. — Általában a reformáció kezdi a magyarság előtt érthetővé tenni a kereszténység emberi vonásait, amelyet a középkor szent fénybe burkolt előtte. A reformáció az emberi öntudat világosságát és szabadságát hirdette, s képessé lette a magyarságot, hogy öntudatra ébredve fogadja el a nyugati eszmeáramlatokat, és általában szabadabban bontogassa szellemi szárnyait.

A protestantizmus lélektanára jellemző, hogy a vallásosság felvilágosítással járt együtt. Templom és iskola egymás mellett egyen jogosultak. Az az iskola, amelyei Slöckel és Honterus honosítanak meg nálunk, a protestáns embertípus nevelését tűzte ki célul. Puritán szellemű, erős meg-

győződésű, független gondolkozású magyar emberek nevelése a cél. A választ úgy tették a nemzeti élet központi kérdésévé, hogy vele hozták kapcsolatba a nemzeti szerencsétlenséget, rámutatva az egyház hibáira s ezzel összefüggésben Isten haragjára. A magyar nép lelki világának kiművelésére, embervoltának, öntudatának kialakulására döntő hatással volt az anyanyelven terjesztett biblia megismerése. A mozgalom népi jellegét bizonyítja, hogy az egyik első bibliafordító a magyar népköltészet szépségeire hívja fel a figyelmet. Sok száz évnek kellett azonban elmúlni, míg ez a szózat visszhangra talált.

Változást lehet észlelni e kor társadalmában. Vannak nagyszámban rablólovagok ebben az eldurvult korban, de vannak már áldozatkész, műveltségre szomjazó és műveltséget terjesztő főurak, akik iskolákat, nyomdákat alapítanak, s a nemzeti érdekeket is szívükön viselik. Eltei jeni az iskola és a könyv jelentősége iránti érzék. A reformáció elterjedésébe belevetült az ország megmentésének a vágya is, ezt mutatja a folytonos hivatkozás az ország állapotára, ami nem lett volna lehetséges, ha a néplélekben nem találja természetes alapját. Isten felséges ajándékaként nem maradt a magyarság birtokában úgyszólván más, csak az élni és feltámadni akaró magyar lélek. S csodálatos, hogy a magyarság ebben a rettentő pusztulásban vélte feltalálni életének rendeltetését: a kiválasztottságot a szenvedésre való elhivatottság által. (Kálvinizmus, zsolttárok, zsidó párhuzamok.) Ha a prédikációkat nézzük, úgy beszéltek ezek a papok mint ember az emberekhez, a halál és a pusztulás képeit gyakran idézték fel, hogy együtt sirassák az ország pusztulását, midőn pedig feltámadásról szóltak, az örök reménység magvait hintették el. Midőn a bűn hatásáról beszéltek, a köznap élet eseményeiből indultak ki, s ezeknek is mintegy nagyobb jelentőséget tulajdonítottak mint azelőtt. Midőn a lelkiismeretre igyekeztek halni, e legfőbb bíróra ezek emberben, megteremtették a nemzeti lelkiismeret fogalmát is, s ennek feltámadásán munkálkodtak.

A protestantizmus egyik legjellemzőbb hatása épen a magyar beszéd átalakításában nyilvánul meg. Lassan bizonyos ünnepélyes jelleget adtak az írók a magyar nyelvnek, amellet, hogy a paraszt nyelv durva erejét is belevitték itt-ott műveikbe. A közmondások és népies szólások által; kifejező készséget művelték. Kétségtelenül van valami zord erő ebben a régi nyelvben, rajta vannak a biblia színei, amelynek komor hangulataiból táplálkozott ekkor a magvai- lélek. A prédikátorok általában fenségre törekedtek, hogy megrendítsenek, világosságra, hogy meggyőzzenek, erőre, hogy cselekvésre bírjanak. Harcos lélek a XVI. század magyar lelke, de a harc nem politikai, hanem vallási jellegű.

17. *A protestáns kori irodalom lélektanához*, legközvetlenebbül a lírában fejeződik ki ennek a századnak a lelke. Harcos emberek lírája ez: darabos, komor képzetű, sötét színezetű szózat, amely az emberi gyengeség hangoztatásával minduntalan a halál, a megsemmisülés gondolatát vetette fel. Esméi az önfeláldozás, a kitartás, az élet megvetése, az ellenség gyűlölete, a régi egyház vádolása. A felekezeti gyűlölet ki-kitör, összeforrva a török elleni gyűlölettel (Batizi). Isten a fejedelem, mástól nem jöhet a megváltás, ezt érzi a bűnbánattól földresújtott magyar lélek. A válásos érdeknek a nemzeti érdektől való teljes elvonatkoztatása csak a szombatos énekekben tapasztatható. E komor időben szemét szűr már a mulatság, az ünnep. A Vízkereszt, a farsang kell, hogy már véget érjen. Ezek csak a „gazdagnak ünnep”, „a szegény kapások még halat sem kapnak”. — A két főbűn, amelyben a magyarság szenved a protestánsok szerint: a romlottság és a pártoskodás. A segélykereső magyar lélek a Bibliához, különösen a zsolttárokhoz menekül vigasztalásért. Mintha igazán a zsolttárokban találta volna fel magát a XVI. század magyar lelke. Egyik szerző-

ben inkább a kor bánata (Batizi), másokban a rendületlen hit. (Sztárai), barmadikban a béketűrés, áhítat (Szegeci) szólal meg. A „szent” bibliai stílus halott leginkább a magyar lélekre mélységével, komorságával, bátorságával, megalázkodásával és megindító jajkiáltásaival, amelyek a pusztaságot verték fel, hogy Istenhez eljussanak. Még nem tudta a magyar stílus kiejezni az ódái szárnyalást, a pásztori gyöngédséget és az érzelmességét, de a mély fájdalom néha csodálatos hangokat hallat. A Beriszló halálát sirató régebbi ének, amelyben a török elleni gyűlölet szólal meg, Geszti éneke, amely a végeket siratja, egyenes folytatásra talált a zsoltárookban. Ezek át és át vannak szöve a nemzeti és vallási bánat mélységes merengésével és megindító egyhangúságával.

A reformáció irodalma erkölcsi tekintetben emeli az irodalom tekintélyét. A vallás szolgálatában áll, s legtöbbször a polémia, a reformáció kritikai szelleme uralkodik. A régi tekintélyek támadása emelte a szellemi bátorságot, amelynek példáit láthatjuk e kor történetében. Az elmélettel szemben a gyakorlati tevékenység lépett előtérbe, s az író az ítéletmondás jogát alkalmazza mind sürűbben és merészebben. A nyelv csiszolása határozott léptekkel halad előre: megteremtődött a protestáns stílus. Kissé merev, bibliás, idézetekkel teleszött, nyers erejű, bőbeszédű, helyenként lendületes írásmód, amelyben e század lelke jut kifejezésre indulataival, meggyőződésével, támadó szellemével és komolyságával. A magyar sors első magyarázata ezen a nyelven szólal meg Magyar István könyvében, s a felekezeti felfogás kezdeteiből a következő században, Zrínyi lelkében hatalmas nemzeti programmá bővül.

A prózai irodalom eszményei csatlakoznak a líra által hirdetett hanghoz. A puritán szellem, amely felszólalt a színház ellen, számúzi az emberi éleiből a szerelmet (Eurialus), üldözi a kevélységet (Jovenianus), dicséri az erkölcsös barátságot (Titus) és az emberfeletti hűséget (Grizeldis). A magyar mesélőtehetség fejlődését mutatja Gyergyai Albert históriája. A történeti tények friss mondai feldolgozása is megindul (Szilágyi), s megszedá] a nemzeti lelkiismeret a Mesékben (liellai). Az irodalom nemcsak a vallási érdekeket vagy az előkelők kedvtelését, hanem a megvetett paraszt és az elnyomott polgár szellemi érdekeit is szolgálja. A magyar önismeret, a gúnyolódó keserűség öntudatos megnyilatkozása Balassi Menyhért Árultatása. A vallásos tárgyú elbeszélésekben a fantázia szegényességét az új konzervatívizmus, a bibliai, szöveghez való betűszerinti alkalmazkodás okozza. Ám vannak világi tárgyú elbeszélések is, és ezek közül különösen azok érdemelnek említést, amelyek a női közönség igényének akartak megfelelni. Ugyanaz szólal meg itt, amit már a középkori irodalom példáiban láttunk: a furcsa, a rendkívüli szerelete. Azonban jellemző a kor ízlésére és esztétikai felfogására, hogy e történetek nyelve, amely pedig a bibliai erkölcsösséggel bajosan egyeztethető össze: szintén bibliás, kenetteljes. A tárgy újsága és a hagyományos nyelvezet furcsa diszharmóniája jellemzi az ízlés fejletlenségét.

A magyar lélek elmeéle, logikai ereje, szenvedélyes felfogása és pártoskodása jut kifejezésre a polemikus iratokban. Leggyakoribb formájuk a röpirat és a dráma. A röpiratok közül különösen Magvari műve nevezetes. Ez bizonyítja, hogy a protestantizmus nem tévesztette szem elől — bár a nemzeti renaissance munkáját nem sikerült végrehajtania — a nagy nemzeti főcél: a török kiűzését. Nem merült el teljesen viszályaiba, hanem egy jobb magyar jövő megteremtésén fáradozott, amelyet vallási és erkölcsi újjászületés segítségével akart elérni.

Balassi Árultatásán át bepillanthatunk egy olyan korba, amelyben eszmékért küzdöttek, de akadtak, akik az eszméket pénzért értékesítették lelkiismeretük rovására, s a szétdarabolt nemzeti testet tovább csonkították.

A sebzett magyar lélek felkiáltása ez a dráma, véres gúny a garázda főurak, s a romlott nemzet ellen.

A múlt dicsősége utáni vágy és a humanista stílustörekvések, elvegyülve a század erkölcsi és vallási tendenciáival a forrásai a XVI. századbeli történetírásnak. Károli és Magyarai szelleme jut: Holtai és Székely töréneti műveiben kifejezésre, míg Oláh Miklóst Tacitus tiszta klasszicizmusa ihleti történeti munkájában.

Az irodalom szigorú erkölcsiségével függ össze, hogy a század irodalmában alig csendül meg tréfás hang. Mégis nevezetes ebből a szempontból 1577-ből *Salamon* és *Markalf* históriája, amely egy új olvasóközönségnek: a népnek az ízlését szolgálta. A protestantizmus népébresztő és tiltakozó szellemének az eredménye ennek a könyvnek nagy kedveltsége. A nép egészséges észjárása, a szegény védtelen ember durva nevetése a neveltségéssé tett hatalom furcsa képein, az urak felsülése, a népi agyafúrtság jutnak ebben a könyvben kifejezésre. Ludas Matyi öse ez a Markalf agyafúrt eszével és makacs kitarásával. *Mánkoczi kalandjai* viszont a paraszt ostobaságát gúnyolják ki. Élő alak lehetett ennek a mintája: az országos cs. li-vargé/k egyike, akik ekkor bekóborollak az országot. Jellemző az e korbeli irodalom erkölcsi célzatára, hogy ez a munka is [ele van moralizálással. E prózai munka legnagyobb része fordítás, tehát csak kiválasztásában ad felvilágosítást a kor ízléséről. De vannak átdolgozások, amelyeknek magyar részletei mutatják az önállóságra való törekvést, s a magyar irodalmi egyéniség kialakulásának .a; kezdetét. (Szépprózai elbeszélések.)

18. *A XVI. század ideáljai.* E korszak főtipusa a *prédikátor*, a kor szellemi hőse. Először mint a nép vigasztalója jelenik meg az elhagyott eklézsiákon. A prédikátor a néplelekben szunnyadó vallásosságot új életre ébreszti a szenvedés és a szeretet erejével. E lelkészek szinte észrevétlenül vezetik át a lelkeket az új világba: a reformációba. Csak a lényegét kell hangsúlyozniok: a szenvedést, a főpapok fényűzését, a dézsmaszedők igazságtalanságait, a nemzeti sors tragikumát. Gúnyolják a régi papságot, megvetik a bőjtöt, a latin nyelvet. A nép lelkében felkeltik a szabadságvágyat azáltal, hogy a hit dolgaiban visszaadják szabad lelkiismeretét. A népet mintegy belevonják az új világ megteremtésébe, felébresztik a kíváncsiságot és a tudásszomjat. Ott ülnek a prédikátorok Luther és Melancthon lábainál, s hallgatják megrendítő szavaikat. Isten lámpását hordozzák körül, s mennek a tövises úton, amelyen igazságot szomjazó lelkük vitte őket. Mindnyájan üdvözülni akarnak, s helyesnek találják az új utat. Az Úr halhatatlan művész, aki tetszés szerint formálja a lelkeket, minden az ő kezében van, megszűnt a közvetítők befolyása. Krisztus a jó uralkodó, akinek csarnokát nem őrzik alabárdos örök, hanem mindenkivel beszél, aki panaszkodni akar. A kötelességteljesítés és bűnbánat útján mély és rendíthetetlen hittel a szívükben mentek előre az első prédikátorok, s a népet magukkal vitték. Az Úrvacsora felvétele az új szertartásnak egyetlen mély drámája lett. A hitnek új és új megpróbáltatása lett e dráma, s mélységében és szigorúságában határt nem ismert. Ebben a fejlődés erős csirája rejlett, mert a lélek részese lett a vallásos történésnek, önmagában alakította ki Istennek országát. így minden kész és megállapított dogmával szemben felébredt a kritikai szellem. Dévai és Sztárai ennek az első lelki állomásnak képviselői nálunk.

A további küzdelem már a kálvinizmus lobogója alatt folyt. Leghatalmasabban itt a predesztináció tana hatott. Ez ismét felcsillogtatja a magyarság előtt kiválasztottságának reményét. Ha szenved, ha elbukik is, magasabb rendeltetése van, s erős szálak fűzik az egyetemes élet rendíthetetlen törvényeihez. A lutheranizmus hirdetett eszméjét, az isteni segítség mindent elsöprő és mindent megvalósító hatalmának titokzatos sejtelméi

logikus formába öntik, midőn mindent! Istenre vezetnek vissza. Nemcsak a lelkek, hanem a dolgok feletti uralmat is iaz ő kezébe teszik le. A puritánság és az egyszerűség, amely ezeknek a prédikátoroknak szavaiból árad, megragadja a tisztántüli gyökeres magyarságot. A meggyőződés hevére számítanak s arra a hajthatatlan makacsságra, amelyet a meggyőződés ad. Nincs ül már tétoházás és megbékülés: gyakran dühtől és türelmetlenségtől tajtékzó szájjal hirdetik a maguk igazát. A prédikátornak ez a típusa már a gyűlölet képeiben is tobzódik, s az ostort suhogtatja. Méliusz ennek a típusúak a megtestesítője, akiben a stílus és az ember teljes egységét láthatjuk. Ő újból kardot ad a magyar kezébe. Harci vágy, bátorság, rendíthetetlen meggyőződés jellemzi ezt a prédikátort, midőn Isten egyházának lobogóját viszi. Isten akarata szerint mindenki előtt a felemelkedés és süilyedés eredeti és végtelen lehetősége nyílik meg: ez a méliuszi reformáció fontos hízalása a magyar lélek szániára.

Eltér ettől a harcos típustól a harmadik fokozat képviselője: Dávid Ferenc. A szív buzgósa, jámborság, szeretet, igazságvágy, lelki tisztaság, tudás és dialektikai erő egyesült benne. Az ő lelkében láthatjuk, nálunk a lelki szabadság mécsesének legmerészebb lángját e korban. Nem szólal-e meg benne a lelki szabadság hangjai, midőn a szeretetet és az alázatosságot hirdeti, s az igazi egyházzól azt mondja, hogy igazságon, jószágon és békén alapul? Végtelen fejlődés sejtelve tölti el ennek a szabadgondolkodónak a lelkét. Minden csak ígélet, minden csak hír az ő számára: de az élet beteljesedése az Isten; az Igazság, az Atya. Az Isteni útján kellene az emberiségnak előrehaladnia, de kígyóhájú Görgőkről beszél, amelyek megdermesztik az emberiséget rettentő tekintetükkel. Dávid nagy tehetséget mutat szellemi téren: elméleti mélységet, bibliai tudást, lángoló szenvedélyt és nyugodt önértetet. Lelki szemei előtt megjelenik az ég a bűnös föld miatt síró és panaszkozó angyalokkal, s az ő egyéni küzdelmét fenséges látomásban mintegy a világ drámájába illeszti be. Van valami megrendítő ebben a küzdelemben, amely szerint ő az életet a bibliai szimbólumok jegyében fogja lel. Szerinte az ő korán Antikrisztus uralkodik, aki vérbe mártott ruhában jár, szájából! kígyók jönnek, a csillagokat elrabolja, a napot elhomályosítja. s a holdat elíízi a pusztába. A börtönben, amelybe tanai miatt zárták, félelem nélkül néz a vég elébe. Lelkét egészen betölti a nagy Fény. a sugárzó Világosság, a hit az Isten győzelmében, aki felfogja a kardokat, egyesíti a mennyköveket. s eltörli a keresztet és a halált. A diadal és a győzelem szomjúsága tölti el a lelkét. Elete kétségtelenül megható példája annak az igazság- és bizonyosságkeresésnek, amely e kor lelkét a legnemesebb értelemben jellemzi.

A prédikátor mellett e kor másik jellemző alakja a *költő*, úgy ahogy ez a típus ebben a században megjelenik. — Kétféle típust találunk ebben a tekintetben: az egyik az *epikus* lantos, aki eszményi magaslatra tud emelkedni nem ugyan tehetsége, hanem ideáljai miatt. Tinódi Sebestyén műveit úgy kell felfognunk, mint a haza szívéből kizengő fájdalmat. Hősei ennek a kornak a magyar vitézei, akiknek hőszies emlékérről a művelt világ nem vesz ugyan tudomást, hisz szolgálataikat még a magyar király sem jutalmazza kellően, de ez az egyszerű lélek oly megható módon mondja el tetteiket, hogy könnyet tud facsarni az ember szeméből. Az ő félkarú testében is egy hősnak a szíve dobogott, és egy igaz hazafi féltő fájdalma remegett. A rommá dőlt kapukban, a végvárakban küzdő vitézeket siratja, megszólaltatja a török diadalkiáltását és magyar dob és trombita hangját, amely lassan elhal az ellenség örömmámorában. Nem a nemzeti génusz szavát kell hallanunk, midőn nemes eszméit hirdeti e derék énekes? Hisz ezek az eszmék egyedül menthették volna meg a magyarságot, ha mintegy emberfeletti erővel fel akarta volna venni a győztes küzdelmet a törökkel szem-

ben. A költő az istenfélelmet, a vitézséget, az összetartást és a felekezeten felülemelkedő, igaz hazaszeretetet hirdeti. — Nem véletlen, hogy ebben a korban tűnik fel a költészetben a magyar Herkules: Toldi alakja. De az a hősideál, amelyet ebben az időben Tinódi hirdet, nem a nyers erő ideálja, hanem az ideális eszméktől hevített hazafé.

Kibontakoznak ezek a jellemző vonások e század legnagyobb költőjénél: *Balassa Bálintnál* is. Lirájának hátterc e komor kor: csupa bűn és mély bűnbánat, elégedetlenség, kétségbeesés és makacs küzdelem, lelkében kegyetlenség, tűz, bravúr, tévelygés, erőszak és dicsőségvágy, lelkesedés és apáthia. az ifjúság tiszta mámore és mohó életszeretete egyformán megtalálható. De mindezt áthatja és megnesemesíti a lélek mélyén valami őszinte mély bánat, valami vágy a csend, a boldogság és a szépség után. S midőn már eltűnik a remény: felhangzik a halálvágy és a megsemmisülés sejtelme. Ő is felismeri a költő magasztos hivatását, midőn megszólaltatja a nemzet egyetemes fájalmát, de ő a maga egyéni életének hangulatait is kifejezi. Sokszor dicséri a szerelmet a renaissance embere módjára. Szerinte ez a boldogság forrása, a szépség és a természet élvezetének eszköze. Kedvese képe. mint női eszménykép tűnik fel előtte, de emberi vonásokkal. Tiszta ság, alázat, szüziesség, igazmondás, szépség a kedvese tulajdonságai. Eletének leghatalmasabb érzése kétségtelenül Losonczy Anna iránti szerelmé. Ez a szerelem eleinte a lélek könyörgése és reménysége, később azonban kínzó tűz, amely élejét emészti. Örökös bűnbánat gyötri, s ebben századának fia. Mint a rossz gyermek menekül Istenhez, és kéri bocsánatát. Ebből a forrásból fakadnak gyönyörű vallásos versei. Szívesen megy a szenvedélyek e harcából a csatatérre, amelynek friss képeit láttatja énekeiben. De nemcsak bánatát és szenvedéseit temeli merész kalandozásaiba: Magyarországrét „a kereszténység védőpajzsáért” harcol, mint ezt költeményeiben írja. Így egyesülnek lelkében a lovag, a hazafi és az ember jellemző sajáttsága:!, lialassa lelkének szenvedélyei által korának a hőse, de van költeményeiben valami örök szépség: a szenvedő ember őszinte fájdalma és a véres idők vágya szépség után. Nem műveinek betű szerinti eredetiségét kell néznünk, hisz ezek gyorsan keletkeztek, dúdolva kiütötte őket, amint lova mellett a fii vön hevert, füstös kocsmákban, vagy bujdosás közben lerongyolódva az Oceánum partján. Magába olvasztott mindent, amit tanult, de megtalálta a kapcsolatot a népköltéssel, a virágénekekkel is. így azután eddig hallatlan változatossággal szólal meg a magyar nyelv az ő lantján: méla bánkődíással. szelíd panasszal, vad átkozódással s az érzékiség izzó lángjában. A költő nagy magasságba emelkedik századának szellemi éleiben. Költészete bizonyosságot tesz arról a nemes tartalomról, azokról a nemes csirákról is. amelyek a magyar lélek mélységében megvoltak, de a véres időkben elhallak, mert nem volt napsugár, amely melegítse őket, nem volt szerető kéz, amely gondjukat viselte volna.

Nem volna teljes a század eszményeinek képe. ha hiányzana belőle e század magyarságának igazi hőse: a *végvári katoná*. Hiányzott a magyar vezér e század magyar katonái között, s ez a kor egyik nagy szerencsétlensége. El nem lehet hallgatni, ha magyar erényekről, magyar eszményekről van szó. e század végvári vitézeit, akik annyi nemes katonai és erkölcsi tulajdonságokról tettek tanúságot ezekben a nehéz időkben. Úgyszólván nap-nap mellett megnyilatkoztak ezek a nemes tulajdonságok: hősiesség, áldozatkészség, önfeláldozás, hazafiság, bajtársiasság, összetartás. Mégis van valami tragikus ezekben a végvári harcokban: Magyarország területén folytak le (lót) éven át, s a magyarság folyton vérző teste adta meg az árukat: foglyokban, vérben, katonában, vagyonban, erkölcsben, kultúrában és fejlődésben. Az ország másfél századig volt részekre szagatva, s ennek lelkileg is mély következményit kitétek. Csodálatos, hogy az erő, a reménység, az öröm, a

nemesebb felsőbbrendű élei vágya és sejtelve teljesen ki nem aludt a magyar szívből. Ezt a nemzet hazafiságának, hitének, s annak a három esz-köznek köszönhetné, amely ezektől az időktől kezdve ébren tartja a nemzeti akaratot: a templomnak, a könyvnek és a kardnak, a papnak, a költőnek és a katonának, akik a XVI. században visszarántották a nemzetet a sír széléről.

19. *Törökök és magyarok.* A magyar a törököt ellenségnek tekintette vallása miatt is, s így szorosabb, melegebb viszony közöttük nem fejlődhetett ki. A törökök, akik idejöttek, katonák voltak, s csak arra törekedtek, hogy minél több zsákmányt szerezzenek, s kényük-kedvük szerint éljenek. Szellemük harcias és bódító volt, s így természetes, hogy összeütközés volt köztük és a magyarok között. A magyarokat megvetették és egészen más képen értelmezték a jogot és a kötelességet, mint ők. Számtalan példa közül Dobsina esete mutatja ezt legjobban, amelyet nyilvánvaló ártatlansága ellenére pusztítottak el. A hadakozás erkölcsi is egészen mások voltak, mint amilyeneket a magyarság eddig ismert, és magáénak vallott. Ezt az úrt a magyar sohasem tudta elfeledni, s épen az erkölcsi különbség miatt egyre lejjebb szállt a török tekintélye előtte. Egyedüli jelentős török hatás az volt, hogy a mohácsi csatában elvérezni látszó magyar hősiességet új életre ébresztette. Az ő harcaikat a zsákmányszomj táplálta, a mienket a felébredt keresztény és nemzeti öntudat. A „rabszolga állam” fogalma, a haza, a család idegen felfogása is teljesen szokatlan volt a magyar lélek számára. Jellemző a török uralomra az, amit Budával, evvel a gyönyörű királyi várossal tettek: az egykori utazó szerint óllá változtatták át, oly piszkos és nyomorúságos lett. A törökök a magyarságot ahhoz szoktatták; hogy máról holnapra éljen. A keleti lélek mozdulatlansága és fatalizmusa ránehezedett népünkre. A török kincstári birtokokon keletkező alföldi parasztvárosok sem jelentenek jelentékeny előnyt, csupán azt, hogy itt aránylag nagyobb biztonságban élhettek a magyar parasztok, de viszont lakatlanná váltak azok a helyek, amelyekről a kincstári birtokokra költöztek be. Minden városi kultúra nélkül valók voltak ezek a „városok”, amelyek kényszerűségéből, mint menekült telepek jöttek létre, nem pedig megfelelő kulturális és gazdasági feltételek mellett. Mégis megmaradt a hódoltság alatti magyar részekben a haza és a nemzetiség érzése, s a „paraszt vármegye”, ahogy a hódoltság alatt élők politikai egységét nevezték, összetartotta a nemzetet, fenntartotta a nemzeti öntudatot s egyúttal a kapcsolatot a nem török hódoltságéi részekkel. Ez a tény a magyar parasztság nagy érdeme a nemzeti élet fejlődési történetében. A politikai öntudathoz járult itt még az erkölcsi élet tisztasága, amelyet általában puritánság és a patriarchális egyszerűség jellemezett.

20. *A vallási küzdelmek és a magyar lélek.* A XVII. században a protestantizmus, különösen a királyi területen, mindinkább veszít hirtelen szerzett hatalmából. Ennek oka reálpolitikai körülményeken kívül némileg a protestáns felekezetek küzdelmében és örökös vitáiban, valamint egymás elleni gyűlöletében keresendő, továbbá abban is, hogy a múlt ereje mind inkább kezd diadalmaskodni. A nemzeti erők megosztottságának tudata is mind nagyobb tért hódít e korban; egységre, összefogásra volna szükség, s ezt a vágyat igyekszik az ellenreformáció kielégíteni. Az individualizmus elve helyett lassanként, a század 11. felében mindinkább előtérbe lép a hagyományok uralma és a biztonság utáni vágy.

A protestantizmus visszavonul, és védekezésre szorul, de nem adja fel a küzdelmeit. Egyik fontos hatása a magyar lélekre az isteni kiválasztottság tudata, amely reményt adott a nemzetnek a további küzdelemre. A másik hatás a közvetlen viszony, amelybe általa a vallásos magyar lélek Istennel jutott. Azután megindítja a szabad gondolkozást, amely mind-

inkább megtermi gyümölcseit, s egy új korszak csiráit veti el. (Apáczai művei.) A külfölddel való érintkezés e korban a lelkek küzdelmét, szellemi surlódását idézte elő, amelynek hatása nyilvánvaló a kultúra fejlődésére. Az egyéniség, a szellemi önállóság és főleg lelkiismereti felelősség jellemvonása, az erős meggyőződéshez és a jogokhoz való tántoríthatatlan ragaszkodás a protestantizmus hatásával erősödött. Az evangélium közvetlen hatása rendkívüli volt a magyarságra. Ezekben a nehéz időkben Krisztus szinte a nemzeti hőst is pótolja a magyar léleknek. Különösen a szenvedés tényeiben élük ál az életét, ha Krisztust említik e kor művei, úgy tűnik fel képzeletünkben dicsőséges alakja, amint a magyar szenvedők e nagy vigasztalója halásztoktól, parasztoktól körülveve fenséges egyszerűséggel hullámszik át a magyar földeken.

Az ellenreformáció harcosai közül különösen a jezsuiták voltak nagy hatással a magyarságra. Szellemük Pázmány működésében tükröződik vissza. Mozgalmuk leginkább a főúri családok visszatértésére irányult, azért arra törekedtek, hogy ezeket megnyerjék maguknak. Iskoláikban feléledt a skolasztika, s az volt a céljuk, hogy jó egyházi híveket s engedelmes alattvalókat neveljenek. Elsősorban nem a tudásvágy ébresztésére törekedtek, hanem a külsőségek kultuszára, jól fellépésre, szónokii kultúrára, ünnepélyes hatásokra s latin nyelvtudásra neveltek. Lojális szellem uralkodott ezekben az iskolákban. Azonban őket nem lehetett egészen azonosítani a katolikus táborral. Már Pázmány sem állott teljesen az ő szolgálatukban, midőn a nemzeti eszme iránti érzéke kapcsolatba hozta az erdélyiekkel. A legnagyobb törekvést talán Zrínyi képviseli, aki egy nagy célnak rendelt alá mindent: a magyar egységnek. Károlyi Gáspár kezdi a vádaskodást a katolikusok ellen. Magyarai folytatja, Pázmány hasonló vádakkal felel katolikus részről, míg végre Zrínyiben az eleinte felekezeti eszme egyetemes nemzeti gondolatá szélesedik. Zrínyi lelkében felvillant a nemzeti egység, a nemzeti öncélúság gondolata, de sajnos, az eszme nem valósulhatott meg.

31. *A XVII. század hőstípusai.* Általában a század hőstípusaitól nem tehet elvitatni a nagyságot, de nem a sikertelenséget, sőt a tragikus vonást sem, akár a politika, akár a vallási, a katonai, vagy tudományos élet hőseit tekintsük. Ha a politikai típusát nézzük, a legnagyobb erdélyi fejedelemben. Bethlen Gáborban ugyanezt láthatjuk. Megvolt benne a nagyság minden vonása. Jellemzi a politikai bölcsesség, a bölcs mérséklet, a nagyszabású világnézet s méltóságának az érzése. Élt benne az egységes magyarság törekvése, kereste a magyar múlttal való kapcsolatot. Politikai zsenije a XVII. század vallásháborúi között is megértette a vallási türelmesség jelentőségét. Nagyrebecsülte az iskolákat, meghódolt a szellemi és erkölcsi ideálok előtt. De nem sikerült elérni élete célját: azt, hogy a magyarság ügyét belekapcsolja az általános európai gondolatba, s ezáltal biztos alapot teremtsen a magyarság számára.

Ugyanez a mondhatni a barokk vonás jellemzi Pázmány működését is. Benne feltámad a régi hatalmas Magyarország víziója. Ezt tűzi ki célul, s első feladata, hogy a katolicizmust a hazafiatlanság vádja ellen védelmezze. Bizalom, önérték és diadalsejtelem járja át a szívét. A Kalauz megalkotása mutatja a XVII. századbeli magyar katolikus szellem jellemvonásait: a fegyelmezettséget, a rendszer és az egység hatalmát. Harci tűz, értelmi érv, gúny, tréfa, személyeskedés, tudományos gondolkodás az eszközei. Gondolatai elsősorban az egyháznak, de azután az országnak is szólnak. Mégsem sikerült neki a megrendült magyar lélek egyensúlyát helyreállítani, s nem sikerült a magyarságot megóvni a rengeteg megpróbáltatásuktól. Pedig mindent felhasznált ebből a célból. Van benne valami a régi harcmódból: végső lehelletjéig űzi az ellenséget. Óvatos, amíg

kell, kegyetlen, ahol akarja, s szereti a veszélyeket. A régmúltban parlagi magyar lélek nagy dicsősége hatalmas tudománya s szellemi fegyverei; szellemessége, találékonyága, ereje; mily értékes, szinte ősi szálak fűzik a néphez: amint nyelve tanúsítja. Mégis tragikus lett az eredmény, mert máglyák lobogtak fel utána, bilincsek csörögtek, s végeredményben a politikai hatalom, amelytől a nemzeti egységet remélte, elpusztította a magyar életnek szinte utolsó maradványait is mindenütt, ahol a győztes seregek átvonultak.

Még tragikusabb *Zrínyi* sorsa. Tisztán látta a magyarság menekülési módját, s mégis mintegy láncra vert kezekkel kellett félnie nemzete pusztulásától. Tudta, hogy a magyará a jövő, ha önmagára támaszkodik, s elveszett, ha más menti meg. Szétfoszlott illúzióik rejlenek e (elismerés mögött). A csodavárás, a keresztény szolidaritás eszméje, a császári segítségbe veteti hit megszűnése lassan a török karjaiba hajtotta a magyart, amit még betetőzött a protestánsok üldözése és a zsoldosok garázdálkodásai. *Zrínyi* legyőzte magában a büntudat miatti félelmet, amelyet a protestantizmus hirdetett. Érezte a nemes váltságot, amit a magyar nemzet számára Isten és az emberiség előtt a magyar hősök földben porladó csontjai jelentenek. Elképzeli, magában ujjongva üdvözli a nemzet újjászületését: az ősi katonai erények s a nemzet egységes akaratának feltámadása által. Csak egy nagy, hősies erőfeszítés és á nemzet megszabadul: azonban a nemzet erre az erőfeszítésre nem volt képes, annyira kimerítette a szenvedés, és annyira megmérgezte lelkét a, bécsi elnyomás. S midőn a törököt kiűzte a német, minden bekövetkezett, amitől *Zrínyi* félt. A nemzet számára a felszabadítás újabb szenvedések özönét jelentette.

A nagyságra való törekvést, a nagy arányokat és az eredmények kisszerűségét találjuk a szellemi világ lehetséges képviselőjénél: Apáczai Cseri Jánosnál, a XVII. század legnagyobb magyar pedagógusánál. Apáczai a magyar szellemi vágyak s az igazi haladó protestáns szellem ragyogó alakja. Műveiben a magyarságot hevesen bírálta, s így akarta az önismeret és a felemelkedés útjára terelni. Nagy igazmondó, aki nem pártok és felekezetek, hanem mintegy a magyar génusz szolgálatában áll. Általa lesz a magyar irodalom azzá, aminek lennie kell: az egyetemes és nemzeti szellemi élet kifejezője, általa emelkedik fel a magyar nyelv Balassi költői, a prédikátorok bibliás, Pázmány polemikus, barokk stílusának fokáról az eszmék tiszta világába. Tudása még mohó. rendszertelen és kritikátlan a gondolkozás terén, de épen ezekben a lelki tulajdonságokban rejtett a haladás csirája. A középkor *skolasztika ját*, a renaissance *formatiszt életét*, a reformáció polémiáját, az ellenreformáció dialektikáját igazi, őszinte *tudásuágij* váltja fel nála, amely az egyetemes megismerésre törekszik. Az a világosságvágy ez, — csakhogy tudományos téren — amely egy Dávid Ferencet halálba sodort. A reformáció mini kultúrmozgalom, mint gyakorlati, nemzetpedagógiai eszme Apáczainál emelkedik ebben a században a legmagasabbra. Ebben a tekintetben szinte Pelbárthoz hasonlítható, annyira betetőzője ő is egy kultúrfejlődésnek. Nála mutatkozik legtisztábban a hatalmas hatás, amely a protestantizmus teremtette külföldi kapcsolatok útján érte a magyarságot. Mint az ő utána következő magyar kultúra apostolai-ban, benne is már ebben az időben felébredt a nemzetnevelési vágy, egy nemzeti pedagógia nagyszerű gondolata. Kiterjeszti figyelmét valamennyi iskolára az anya iskoláktól kezdve az egyetemig. Ehhez még egy fontos gondolat járul: az otthoni tanulás szükségessége, hogy a magyarságnak ne kelljen kimennie külföldre, s mintegy önmagából fejlődjek ki. Általában a fejlődés sejtelve járja át az ő szívét is, mint később Széchenyiét. S mily sajnálatos, hogy ez a kiváló tehetségű ember kicsinyes torzalkodások áldozataként egy algimnáziumnál tengette rövid életét, s még az sem adatott

meg neki, hogy eszméi a jövő generáció lelkében találjanak termékeny talajra. Ő — gyermekkorának egy epizódjára emlékeztetve — csak bevilágított gyertyájával egy csodás barlangba, ám a felreppenő denevérek hada eloltotta a kicsiny világosságot. Korai halála után megszűnt Erdély jelentősége és virágzása, véres harcok, csatakiáltások üzték el a Múzsák láncát innen, majd halálos csend nehezedett a valamikor virágzó vidékre. Ez a csend Apáczai eszméinek halálát is jelentette, pedig annál szomorúbb halál nincs, ha eszmék múlnak ki nyomtalanul a világból.

21. *A nyelv és irodalom lélektanához a XVII. században.* A XVI. század protestáns íróinak nyelvét többnyire harcias erő jellemzi. A gyűlölet ad ízt a nyelvnek, szenvedély hevíti az írók képzeletét, s gyakran nagy víziók ihletik őket az utolsó ítéletről, midőn a hold jegyeit látják, dögihalát jósolnak, s a tenger közeledő zúgását és a földindulást sejtik. A történeti felfogás is átalakul a vallási fenyegetések és ígéretek sorozatává. Pázmány nagy biztonsággal nyitja meg a magyar írók számára a népnyelv frissességét és erejét. De a nyelv ereje lassan alábbhagy. Mindinkább az előkelőség, majd a mesterkélttség nyomja rá a bélyegét a magyar stílusra. Ekkor már a Habsburg hatalom árnyéka terül rá Magyarországra.

A XVII. század elején még egy nagy szellemmel ajándékozta meg a reformáció a magyarságot: Szenci Molnár Alberttel. A műveltség fáradhatatlan apostola ez az ideális lelkű ember, akit már-már éhhalál fenyeget, belesodródik a harmincéves háború zajába, megkínózzák a spanyol zsoldosok, s mégis rendületlenül kitart céljai mellett a magyar kultúra szolgálatában. Nemcsak vallásfelekezeti jellegű, hanem egyetemes magyar szellemi érdekek szolgálatában áll. Azok közé tartozott, akik szellemi örökségüket jövő századok számára hagyták. Főgondja volt, hogy a magyarság belekapcsolódjék az egyetemes műveltségbe (Szeri), s a magyar nyelv az egyetemes kultúra tudatos eszköze legyen (Nyelvtan).

A vallásos irodalom mindinkább elveszti eredetiségét, s az önálló szellemek hiánya különösen a lírában jelentkezik — Balassa egyéniségének lenyűgöző hatása mutatkozik, azonban nem tudták az ő szerencsés kezdeményezését folytatni. Az ortodoxia szelleme nehezedik lassan a reformációra is. A „szolgáló danolgatását” ők is megvetik, s konvencionális formák között mozognak. Jellemző erre, hogy az egyházi ének kultusza is mindinkább megmerevedik. A protestáns szellem kezdetben igen kedvezően hat a magyar énekkultúra fejlődésére. A tehetségesebb szerzők becsempészik énekeiket a gyülekezetek énekei közé, és serkentőleg hatnak az ének fejlődésére. Az ének különben is nagy fontosságúvá válik. Isten esz-közét látják benne, amely felvidámít, megrövidíti a munkát, s a Szentlélek sejtelmét viszi be az áhítatos lélekbe. Legerősebben talán a szombatosok érzik át az ének ihletét: az átszellemlés és áhítat érzését, amelynek nyomában bűnbánat, sanyargatás és vezeklés következik. Ahogy a hivatalos éneket visszaállítják és megállapodik a szertartás, úgy merevedik meg a líra is. Mégis fontos a magyar kultúra fejlődése szempontjából, hogy egy irodalmi hagyomány kezdetei alakulnak ki. *Rimai*, a sokoldalú dilettáns költő, aki ifjúságát játék, vadászat és tudomány között osztja meg, később diplomata, Petrarca, Seneca csodáiába, sőt katona lesz, követője Balassának, s folytatója az ő lírájának. Alapmotívumai a nemzeti szomorúság és a bűnbánat. De már *Beniczky* költészete csupa száraz elmélkedés, példabeszédek versbeszédese, mulatság, szórakozás és tudakosság. Az ő költészete nem nemzeti célzatú, sem egyetemes célú, megszűnt *mások számára* is élmény lenni, s evvel lesüllyedt az irodalom legalsó fokára. *Kohári* szenvedései, *Petráczyné* lírája szintén nem tud erősebb visszhangot kelteni. Mindinkább egyéni ízű lesz minden, mintha a régi fenséges motívumok Zrínyi után elhallgatnának. A szépprózai stílus is hanyatlóban van, s ez a hanyatlás

Rozsnyai Horologium Turicumában éri tetőpontját, amely nagyon messze van Pázmány diadalmas népiességétől. Az irodalom és a nemzeti eszme kapcsolata megszűnt.

A XVII. század első, heroikus felének érdekes visszhangjai az ebből az időből származó levelek, amelyekben a magyar egyéniség szabad kibontakozása, az egyéni öntudat kifejlődése s a reformáció következtében a lelki élet mozgalma tárul elénk. Látjuk Bocskai erős, egyszerű egyéniségét, Illésházy mély vallásosságát, Bethlen megindító emberi nagyságot, Eszterházy lojalitását, hűségét s Zrínyi fenséges alakját. — A történetírásban is érdekes egyéniségek bontakoznak ki: Bethlen Farkas békeszeretete, Bethlen János puritánsága, Szilárdi egyszerűsége, Kemény hőstisztelete, Thököly vívódásai mind érdekesen domborodnak ki. Jellemző az egyszerű polgárság bekapcsolódása a történeti irodalomba. Az események belesorolják őket a történelembe, ők is latolgatják a lehetőségeket, politizálnak s következtetnek. (Nagy Szabó Ferenc.)

Az erkölcsi és filozófiai irodalom is eleinte bizonyos hagyományokat és önállóságra való törekvést mutat, amely azután Apáczaiabban leli csúcspontját. A forrást könnyen megtalálhatjuk: az erkölcsi író Malenchtont lábainál látjuk (Pannóniai Kristóf). Skálikh Pál és Decsi Csimor enciklopédikus törekvése egyenes előzményei Apáczai fellépésének. Szepesi (sombor Márton Udvari scholája a szenvedő nemzet vigasztalására íródott, Fűsüs János először jellemzi a magyar parasztot. (Királyok tüköre.) Az erdélyi puritanizmus érdekes kifejezése Prágai András Serkentő órája, amelyben a „Guggos, búbos tarituppos” idegen öltözetek ellen szól. A nyugati eszmeáramlatok élelkebb hatása e régi mederben mozgó írókkal szemben először Tolnai Jánosban, Sárospatak teológusában jelentkezik, aki Apáczaira is hálással volt. A külföldi tudósok közül különösen Comenius hatását kell megemlítenünk, ha a magyar kultúra fejlesztéséről van szó. A teológiai kérdések iránti érdeklődést és bizonyos érzéket az új eszmék iránt láthatunk abban, hogy az üldözött Tolnai épen a világiak között talált sok pártfogóra. Ezeknek az újjító elméknek azonban nem kedveztek az idők. Mindinkább a merev akadémikusok váltják fel őket. A teológiát a kor szellemében a filozófia fölé rendelik, s a böleletet mindinkább eltávolítják az élettől. Korléleklani szempontból érdekes Vörös Lőrinc kifakadása az angol királygyilkosság ellen. Nevezetes Parkas Jakab intelme az ipar miatt, amelyet nem tart nemes emberhez való foglalkozásnak, mert inkább testi, mini lelki tevékenység, 1666-ban megjelenik Pósházi támadása az új irányok ellen. Ebben már jelentkezik a konzervatív szellem, amely annyira jellemző a magyar szellemi életre a XVII. század végétől kezdve. A természettudományok iránti érdeklődés is ellankad, s evvel elvesztette a magyar spekulatív szellem természetes haladási alapját. így elfakulnak lassan e törekvések. A fejlődésnek nem kedvez a magyar lélek természete sem, amely nem közlékeny, inkább agyonhallgat valamit, semhogy ellene szólna, inkább elnéz valamit, semhogy nyilvánosan cáfolná. Fgyideig a politika kerül megint az érdeklődés központjába. A vitatkozás kedvét pedig, amely lelke a haladásnak, ugyancsak akadályozzák a megfélemlítő intézkedések A vége az. hogy visszatérnek a skolasztikához, s evvel a gondolkodás megmerevül.

22. *A magyar lélek 1664-től 1711-ig.* A Wesselényi-féle összeesküvés lefolyása a politikai energia hiányát mutatja. A magyar lélek bizalma a német erőben megrendült, de a magyarság mégsem [tudott megszabadulni attól a szokásos gondolattól, hogy tőle várja az ország felszabadítását. A lojalitás érzése és a konzervativizmus csak az alkotmány megtartására irányult mozgalmakat helyeselte. A lojalitás és az alkotmánytisztelet konfliktusa pedig megbénította a nemzeti erőket. A vallási gondolat mindinkább

túlszárnyalja a nemzeti eszmét, amely egyre jobban háttérbe szorul. A német elleni elkeseredés sajtóságos módon tompította a török elleni gyűlöletet. Erdély bukása is megingatta a magyar önbizalmat. Az a csodálatos, hogy a nemzeti lélek erőinek ily ellentétes feszültsége és megbénulása (idején is maradt a nemzetnek annyi ereje, hogy nemcsak egyszer, hanem többször, háromszor egymásután támadjon az elnyomás ellen. Igaz hogy ezek a felkelések csak pillanatnyi előnyt vívhatlak ki, de a nemzet életösztönének, élniakarásának bizonyítékai voltak. A Habsburg hatalomnak óriási tartalék-erőforrás állt a háta mögött, a magyar pedig erejét csupán nemzeti érzéséből és elkeseredéséből merítette. De a szétforgácsoló erők a nemzeti akarat megnyilvánulását megbénították, s tétovázás vett erőt a nemzeten. E tétova, megalkuvó szellem kifejezését láthatjuk *Gyöngyösi* műveiben.

Mint egy késői humanista tűnik fel előttünk a költő. Célja nem az, hogy lelket verjen a nemzetbe, hanem hogy mulattasson és hízelegjen. Pártolja a régít és ellensége az újításoknak, pártoskodásnak nevezi a nemzeti küzdelmeket. Henne fakulnak, halványulnak a nemzeti eszmények, a nagy Zrínyi nemes hagyományai. Nem tud gyűlölni, nem tud lelkesedni, csak dicsérni, vagy hallgatni. Nem kell már a nemes iobogás, csak békeség. főleg pedig az új ideál: a *jutalom*. Tettekkel, hűséggel kell érdemeket szerezni, amelyek mint szárnyak az udvarig ragadnak. Nem a zord fegyverek zörgeése, nem kemény szavak kellene, amelyek recsegnek mint a szűk trombita, hanem békesség, lágyság, szerelem. A hadak büszke robogása helyett a privát élet eseményei nyomulnak előtérbe: válások, házasságok, keresztelesek története, amelybe az özvegyeségek vegyítenek némi gyászos színt. Jobban féltik a pompás hintót, a rakott szekeret, mint az ország életét. Nem tudnak már törököt gyűlölni, inert hátha segíthet, sem németet, mert hátha megtudja. A nép azonban megőrzi szívében a függetlenség és szabadság szellemét. Már 1672-ben is megverik a bujdosó vitézek a császári seregeket, később Thököly Imre zászlajára esküsznek, sőt midőn az szerencsétlen Véget ért, akkor sem csüggednek. Visszafojtott elkeseredésük elemi erővel tör ki az utolsó, igazán nagy nemzeti felkelésben. Rákóczi hadjárata sikertelen, de mégis dicsőséges volt. Emléke ideális erőként végig megmaradt a magyar lélekben. Akármit határozott is az 1745-i országgyűlés a király parancsára, a nemzeti lélek örökre magába zárta Rákóczi emlékét. Nem tudta elfeledni férfias szépségét, nemes jóságát, türelmességét, igazságosságát, romantikus sorsát. El nem törölhették a századok a gyászt, a szeretetet, a lelkesedést, a büszkeséget, amely nevét nemes varázssal veszi körül. Ez a lelkesedés még az ezután következő tespedő korban is fellobbant a föld szegényei, az üldözött magyarság szívében. A magyar lélek lassan függetlenítette Rákóczi névét a külsőleg sikertelen küzdelemtől, s hőstisztelő irányának megfelelően mint ideált tisztelte. Rákóczi alakjának ez az ideális elszigeteltsége sokszor hatott a magyar lélekre.

A Rákóczi kor s általában ez utolsó hősi korszak emléke nálunk a kuruc költészet. Az élet-halálharc érzése jellemzi. A lelkiismereti és politikai szabadságtól megfosztott magyar izzó gyűlölettel fordult ebben a korban a német ellen. A vallásos énekek a gályarabságra hurcolt prédikátorok szenvedéseiről szólnak: hangjuk nem oly átkozódó, mint a XVI. századbeli költészeté, hanem fájdalmas, vérző szenvedés. De a politikai énekeket elkeseredés, véres gúny, vad fájdalom jellemzi. Evvel felelt a magyar lélek az elnyomók esztelen zsarnoksága, kegyetlensége ellen. Ezek az énekek mutatják, hogy a magyarság azért szenvedett, mert ragaszkodott nemzeti érzéséhez, eszményeihez és vallásához. A rengeteg szenvedés ellenére is hű maradt a magyarság nagy része ezekhez az eszményekhez. Hiába égették el a tárogatókat, a kuruc kor e lelkesítő harci eszközeit, az a halhatatlan bánat, amely bennük zokogott, megmaradt a nemzet szívében. Már az ernyedtség

alatti évek kisebb pórmozgalmaiban is Rákóczit emlegeti a magyar nép, s midőn a kor ideálja a műveltebb rétegekben ellentétbe jött a Rákóczi hagyományokkal, a néplélek fenntartotta azt egy néma századon át, hogy aztán diadalmasan kerüljön ismét napfényre a nemzeti megújulás korában. Ezért nagy a kuruc költészeti fontossága, mert irodalmilag bizonyítja azt a szívós ragaszkodást a nemzeti ideálhoz, amely a nemzet alsó rétegeit is áthatotta s amelynek a magyarság fennmaradását köszönhette.

23. *A magyar lélek a XVIII. században.* Rákóczin nem a császári sereg diadalmaskodott, őt a magyarság évszázados bajai győzték le, amelyek tetőpontra jutottak a XVIII. század elején. Ezek a következők voltak: a szegénység, amelyet a visszahódított Magyarországon garázdálkodó császári sereg pusztításai még betetőztek, a fegyelmetlenség, amely a hosszú erőfeszítésekhez nem szokott nemzet lelkét megmérgezte, a tanulatlanság, amely a török hódítás nyomában és a Nyugattól való mesterséges elzártság következtében nagy veszedelem volt a nemzet számára. Ehhez járultak az elharapódzó betegségek, amelyek a szörnyű nyomor nyomában jártak, különösen a pestis. Nem csoda, hogy a nyugalom, a béke utáni vágy járta át a nemzet szívét. Az udvar tovább sem árult el semmi benső érdeklődést a magyarság haladásának ügye iránt, Magyarországot egyszerűen hódított országnak tekintette, s ekként bánt is vele. III. Károly uralmának szimbóluma az az épület, amely e király szellemét hirdeti, s ez a pesti „katonai kórház”. Katonák kellettek csak ebből az országból, de nem adtak semmit viszonzásul. — Az 1711. utáni idők a pihenés évtizedei a magyarság számára. Az abszolút hatalomra törekvő királyság maga köré gyűjti a főnemességet, amely készségesen szolgálja az uralkodó érdekeit: az egységes osztrák birodalom megalapítását. A nemességből nem hal ki a nemesebb vágy, de művelődési törekvései nem kapnak ösztönzést, sőt elnyomattatnak, s így minden nagyobb látókört elveszít. Az udvarnak az a törekvése, hogy a magyarságot minden nagyobb és felelősséggel járó állásból kiszorítsa, arra vezeit, hogy a tétlenségre kárhozottat magyarság elveszíti kapcsolatát az európai éleitek s kicsinyes érdekek szolgálatába szegődik. A XVIII. századbeli magyar lelkét jellemzi a konzervativizmus, amellyel alkotmányához ragaszkodott, hiszen benne fennmaradásának biztosítékát látta, a másik a retrospektív vonás, amely szerint lelkileg mintegy a múltban élt, a múlt örökségéből táplálkozott, s elvesztette minden érzékét a jelen követelményei iránt. Lélektani tény, hogy a királyok felvilágosult abszolutista törekvései nálunk a nemzeti érzést alapjában sértették meg, s ezért méltán szegült a magyarság e törekvések ellen, míg más országokban legföljebb a nemzet egyes rétegei érezték e törekvések káros voltát, s így a felvirágzás el nem maradhatott.

A benső ellentétek e korban még jobban kifejlődtek. A nemzeti érzés és a lojalitás, az idegen műveltségben sarjadzó világnézet és a szűk rendi felfogással együtt járó elzárkózottság ellentéte megbénította a magyar lelket. A felekezeti harcoknak az lett a következménye, hogy a földesurak sok helyütt az elűzött másvallású jobbágyok helyébe tótokat fogadtak s ez is veszedelmes volt nemzeti szempontból. Végül az alkotmányhoz való ragaszkodás és a haladás szelleme is ellentétben állott egymással. Ehhez járult még a kimerültség, amely a magyar lélek ellenálló erejét nagy mértékben gyöngettette. A nemzet látóköre összeszűkült, s tevékenysége úgyszólván csak a sérelmi politikára szorítkozott. A sérelmi politika mégis részben hasznos volt, mert bár hamis eszmény, de mégis eszmény maradt, s mindig megmozgatta az ideális erőket, amelyek a nemzet lelkében szunnyadtak s amelyek később kifejlődtek. Nagy mértékben hátráltatta a magyarság kifejlődését a kultúrpolitika elhanyagolása, s általában a magyar műveltség hanyatlása. A kormány nem bánta, ha a nemzet műveletlen marad, s a nép-

pel senki sem törődött. A nevelési ideál különben a jó munkás, jó polgár és jó nemes volt, nem pedig a jó magyar. A művelt rétegeknek megtiltotta Pascal, Voltaire, Milton, és Goethe műveinek az olvasását. Ez hátráltatta az eszmék súrlódását és az európai szellem megismerését. Pedig a lelkek szomjúhoztak az új eszmék után, amit a titkos társaságok felburjánzása mutat. 1770-ből ismerjük az első nyilvános könyvtárat, s 1775-ben tör lándzsát az első e korbeli hazafiasan gondolkozó főúr: gr. Teleki Ádám a magyar nyelvet használata mellett.

24. *A hanyatlás irodalmának lélektanához.* A nemzeti eszméi eddig Erdély képviselte, s kapcsolatos volt a vallási és politikai szabadsággot 1711 után a nemzeti eszmét a maga igazi értelmében csak a bujdosó Rákóczi fejezte ki. Az engedményeknek az a sorozat; amely 1687-ben az örökösödési törvénnyel kezdődött, nem állt meg a Pragmatika Sanctionál. hanem ugyanazon szellemben folytatódott, és terjedt az állami élet egész területén — a vármegyét kivéve. A magyarság ideáljait ezentúl szűk határok közé szorítva ítéli meg: Így lesz a nemzeti eszme a nemzeti alkotmánnyal egyértelmű. A nagy fények, nagy tárgyak nem lelkesítenek már többé. Az irodalom egész területén feltűnő a nagy élmények hiánya (Amadé. Faludi). Az egység hiányára jellemző, hogy a társadalmi osztályok közötti űr is egyre nagyobb. Különösen a főnemesség és a nemesség szétválása feltűnő. — A Rákóczi féle hagyományokat úgyszólván senki sem képviseli. Csak az ő hűséges író deákja, Mikes fejezi ki az örök magyar lelket Leveleiben. Az önfeláldozásnak, a felelősségérzésnek és az önismeretnek az a nemes hangulata, amelyhez még a vallásosság és a hazaszeretet sajátos összeforradása járt; a Leveleken kívül hiába keresendő.

A „bujdosó magyar” keserűen átkozódó típusát, amelyet a Bujdosó énekek némelyikében látunk, hiába keressük Mikes Leveleiben. Csendes kiábrándulás, fáradt beletörődés is található bennük, de fájó nosztalgia és megható szeretet is. A politikai rajongás helyett inkább gyakorlatias irányú megjegyzések adnak hazafias szempontból jelentős értéket a leveleknek (Nevelés, gazdasági éleire vonatkozó megjegyzések.) Hazaszeretete inkább féltő, mint lángoló Mégis ebben a kis bujdosó csoportban élt a magyarság eszméje, itt bujdosok az ősi hagyományok, itt gyúlt fel a szabadság ábrándja. Rákóczi mártíromságára valahogy szüksége volt a magyar eszme-nek, amely egyik legnagyobb ihletét az ő emlékéből merítette. És még az Úr rendelkezésbe való megnyugvás is egyezik a nemzeti lélek hangulatával, amely a csend és a béke után való sóvárgásával együtt megőrizte egyszerűségét és vallásosságát is. Lassan kivés/ az az érzés, amelyet Mikesnél találunk s amely szerint a hazáért való szenvedés ermészeles. A fájdalom győzedelmeskedik nála is az élethez való ragaszkodás, a szeretet, a hűség és a megbocsátás. Van valami igazi keresztényi, krisztusi hangulat ezekben a levelekben, amelyekben a szenvedés és a boldogság néha egyforma ajándéknak látszik. De ebben a mély megnyugzásban ott van a tétlenség csírája is: a cselekvésről való lemondás. Jellemzők ezek a levelek a XVIII. századbeli magyarság lelkére: abban is, hogy a nagy problémákat megkerülik, s a kis készleteknek, a mindennapi élet eseményeinek jelentőségét hangoztatják. — A cselekvő hazafi típusa tehát hiányzik ebből a korból, vagy egészen más felfogás szerint alakul, s a tétlenség mintegy az élet törvénye lesz. Mindinkább egy másik ideál lép előtérbe: az udvari ember ideálja.

25. *Az udvari ember.* Ebben a korban az irodalom érdeklődése elszakadt a magyarságtól, a magyar a külföld bámulója lett, a külföld utánzása lelkesítette, s nem az volt a fontos, hogy valaki jó magyar, hanem az, hogy finom modorú és francia kultúrával telített ember legyen. Ez a rokokó világa. A hajnali színek, a szeszélyes virágfüzérék, a fantasztikus madarak és az aranyos gitárok világa, amelyet zenélő órák zengése tölt be. Csupa

vidámság, ünnep és finom forma ez a világ. Ebben a keretben jelenik meg előttünk az udvari ember. Szolgalatrakész és hű az uralkodójához egész a szolgaságig. Szereti a pompát, a selymeket és a finom szavakat. Szereit szépen meghajolni a nagy tükrök fényében, amelyek aranyos termek mesés káprázatni ontják, lia magunkra akarjuk öltetni egy pillanatra ennek a kornak a lelki köntösét, sétáljunk végig egyszer képzeletben az e korbelt magyar Versaillesen: Eszterházán. Képzeljük el a zombékos helyen nőtt csodás palotát patkó alakú épületével, párkányszobraival, erkélyeivel, 121 szobájával, operaházával. Állítsuk helyre egy pillanatra mindazt a régi pompát, amelynek ez a palota színhelye volt: a szobrokat, chinai házakat, az Heremitaget, a szökőkutak, a vízesések és szolírok hajdani elevenségét, Fénelon Telemachjának e korbelt magyar fordításában is van valami ennek az életnek az emlékéből. Ebben fel vannak sorolva mindazok a szabályok és törvények, amelyeket egy jó királynak és udvari embernek ismernie kell. Udvari ember: minden ambíció, minden vágy lépcsőfoka! A görög világ szelíd derűje, ragyogása, merészsége és természetessége átváltozik Versailles világává. Nyírott fasorok között andalgunk, márványlépcsőkön vezet fel az út méltóságteljesen, istenek és pásztorok szobrai közösít járunk, és római imperátorok árnyai fehérlenek. Tudós és művelt társalgás folyik a szökőkutak körül, ahol sápadt nimfaszobrok dideregnek a hűvösödő őszi napfényben. Tényleg hiábavaló volt számunkra ez a világ, hiába tűnt fel az udvari ember finom arca. ezüstös parókája a magyar élet horizontján? Hiába volt ez a gáláns élet, hiába hangzott fel számunkra ennek a világnak a muzsikája? Mozart zenéjében őszi lángok gyúlnak fel, ugyanaz a mámor és szenvedély szólal meg, amely e kor lelkét jellemezte. Nem volt nyomtalan és haszontalan ez az udvari ember a magyarság számára, mert külföldi irodalmakon nevelődött ízlése elősegítette a magyar irodalom oly törekvéseinek a megértését és felkarolását, amelyeknek tartalma és tendenciája otthon ismeretlen volt. Ebből a típusból fejlődött ki a magyar testőrök halhatatlan csoportja is, ők is udvari szolgálatra rendeltettek be, innen merítették ízlésüket és műveltségüket, s előttük is megnyíltak az udvar pompás termei, gazdagon aranyozott mennyezeteikkel, kínai famintáikkal, japáni díszekkel, de Mozart zenéjét túlharsogta bennük a magyarság hívó szózata.

20. *A régi magyar lélek.* Ha csak általános vonásokat veszünk figyelembe, azt mondhatjuk, hogy e korban a rendi világ magyar embereit általában szükkörű felfogás jellemezte, amely a nemzet izoláltságából, az idegen királysághoz való viszonyából s azokból a szűkös körülményekből keletkezett, amelyek között akkor a nemzet élt. A nagy ügyekben, a nagy politikában való gyakorlat nélkül, nem érezve a felelősség nagy érzését, amely cselekvésre képesé, de ugyanakkor óvatossá és meggondolttá tesz, elvesztette a magyar lélek az előrelátás ösztönét. Ez azután tétlenségre kárhoztatta, mikor tenni kellett volna, s cselekvésre készítette, midőn helyesebb lett volna a várakozás.

A nemzeti élet hordozója a nemesség volt, amely úgyszólván semmi terhet nem viselt, s ez kifejlesztette önzését és elvakultságát minden változtatással szemben. Nem volt meg a központi ösztönző erő, amely kellő lélektani eszközökkel nemes célokra, áldozatkésztségre tudta volna serkeneni őket. Kétségtelen, hogy a lojalitás érzésének segítségével csodákat lehetett volna tenni ebben a tekintetben, de erről nem lehetett szó: mert a királyi gond csak az adóra és a katonára terjedt ki, s minden nemesebb ösztönzés nélkül maradt a nemzeti életre. így azután a nemzeti léleknek úgyszólván egyedüli hajtóereje „a rendi érdek izgalma” maradt. Az ambíció kiveszett a nemesi lélekből, mert nem volt, ami táplálta volna. Annál jobban ragaszkodott tehát ahhoz, ami mintegy a régi hajó roncsaként maradt a számára: a rendi alkotmányhoz s a megyei intézményhez. A nemesek voltak a nem-

zeti egyéniség képviselői, s így a jogaikhoz való merev ragaszkodás visszaesést és maradiságot jelentett a nemzet számára. Konzervatív, a haladás minden érzéke nélküli réteg nem lehet büntetlenül oly hosszú ideig a nemzet vezére. A nemzeti önérték így mindinkább kiveszett, s helyét a rendi önérték foglalta el. Ellentétüket mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a nemzeti eszmének szembe kellett fordulnia a rendi felfogással nemcsak a gazdasági újítások, hanem az egész hazai nyelv használata terén is, amely pedig a. nemzeti egyéniség kifejtésének alapfeltétele volt. Ez a rendi, konzervatív felfogás viszont avval az előnnyel járt, hogy megóvta a nemzetet minden nagyobb megrázkódtatástól (Napoleon). Ugyanekkor — mintegy lappangva bár — ébren maradt a nemzet alsóbb rétegeiben a régi nemzeti hősök (Rákóczi) kultusza, és ily módon fennmaradtak az élő nemzeti hagyományok. A nemzeti öntudat tehát a rendi öntudat formájában élt a XVIII. sz. folyamán. Ez mindinkább szembeállította a rendeket uralkodó-ink miit hatalmi törekvéseivel. Ezenkívül a protestánsok eleve gyanakvással fogadtak minden kormányintézkedést, meri hiszen a kormány szabadságukat fenyegette. A nemzet felsőbb rétegei hozzásimultak az udvarhoz s elvesztették csaknem minden jelentőségüket a nemzetit egyéniség szempontjából. Ezáltal a magyarság a többi nemzetiségek előtt részben elvesztette a tiszteletet és a vonzóerőt, amely az akkori rendi társadalomban oly szükséges lett volna. Szabadjukra hagyták a nemzetiségeket, amelyek nem szenvedtek a történelmi Magyarország védelmében, sőt a nagy küzdelmek befejezése után szivárogtak be, vagy telepedtek le az országban, ahol többnyire tétlenül nézték a magyarság titáni erőfeszítését. Csupán a felvidéki nemzetiségek küzdöttek együtt a magyarokkal, különösen Rákóczi szabadságküzdelmeiben.

A nemzeti élet központja a vidéki nemesi ház, annál inkább, mint-hogy a városi polgárság nem helyettesíthette és nem fejleszthette a magyar kultúrát. A város idegenül állott a magyar kultúrával szemben, mert sokkal fejlettebbi» műveltség részese volt: a német kultúráé. Még kultúrtörekvéseik (hírlapok, iskolák, kiadványok) sem hathattak irodalmunk és műveltségünk fejlődésére. A nemesi ház pedig már izoláltságánál és urbanitásának hiányánál fogva sem lehetett kultúrósztönző tényező, mert a nemesség nem ismerte a városi élet jelentőségét és fontosságát. A nemes otthon, falujában érezte jól magát, mert itt úr volt, aki előtt mindenki meghajolt.

A vidékiségnél és az elmaradottságnál sokkal veszedelmesebb jelenség volt, hogy a magyarság mintha ekkor elvesztette volna minden érzékét a történelmi realitás iránt. Történelmi és jogi fikciók világában élt. Az ország szabadsága! csupán papiroson volt meg, nem vette senki komolyan, s a magyarság mégis ezzel a papirosszabadsággal állatta magát. Ez a fikció, a jogi megállapodásoknak túlbecsülése és a tényleges állapottal való ellentétük felelt valló szemethúnyás a legveszedelmesebb következményekkel járt. Megalkuváshoz, szkepticizmushoz szoktatta a nemzeteit. Megnyugtatta, mert a dolgok nem reális, hanem csupán fiktív részének a szemlélete lett előtte fontos. Ezzel együtt járt a mull; dicsőségébe való belemérés, amely e kor egyik betegsége. A nemzet illúziókhöz szokott, nem nézett szembe a valósággal, állatta magát, s nemzeti lelkiismerete úgyszólván aludt. Ezeket a jelenségeket azonban átmenetieknek kell felfognunk. A nemzet nemesi társadalmának viselkedését nemcsak egy, hanem több korszak szempontjából (1750, 1790, 1848.) kell megítélni.

A magyarságban még hanyatlása legmélyebb fokán, e korban is észlelhető a nemesebb ösztön, amely megmentette a nemzetet. Ez az ösztön a lappangó nemzeti érzés volt. Korlátolt és szűk formában jelentkezett ugyan, s ekkor csak mint homályos érzés volt meg, mert a kedvezőtlen viszonyok miatt nem fejlődhetett ki, azonban mégis megvolt. A magyar

lélek fejlődését tehát úgy kell felfognunk 1711-től 1825-ig, hogy a hanyatlás korszakának szomorú pihenő éveiben a magyar nemzetiségnek csupán ösztöne volt meg. II. József alatt kezdett a nemzeti érzés naiv, de öntudatosabb formát ölteni, míg Széchenyi a felébredt és öntudatosá vált nemzeti érzést örök eszmék formájában halhatatlanította. Egész addig nem virágozhatott ki a magyar lélek a maga igazi szépségében és gazdagságában, amíg a kényszerítő körülmények, és sajátos hibái miatt érdeklődése csupán a politikai! és vallási kérdések között oszlott meg. Csak a kultúra, vagyis a nemzeti erők mindenirányú nemes kifejtése hozta létre a magyar lélek igazi egységét. Ez ébresztette a magyarságot öntudatra, ez (ismertette meg önmagával, s ezáltal ébredt helyzetlének tulajdonképeni tudatára. Ennek az egyensúlyozó tényezőnek, a nemzeti kultúrának a hiánya a magyarságot, nagyrészt önhibáján kívül hátravetette a nemzetek sorában.

A kultúra mérséklő és felemelő hatalma hiányzott a magyarságnak, mint nemzeti közösségnek megnyilvánulásaiából. Az önzés, hiúság, nagyvártság és gyűlölet ama megnyilatkozása, amely néha a régi magyar politikai életet jellemzi, a kialakult nemzeti lélek egységének és megnyugtató! egyensúlyának a hiányából is magyarázható. A régi magyar élet nem nevelt oly nemzeti élite-el, amely a nemzet sorsát előrelátóan, biztosan és megnyugtatóan tartotta volna a kezében. Részben ezért fejlődött ki a magyar lélek hőskultusza, amely mindig egyes emberhez köti a nemzet megmentését. Ez az egyes ember azután egyideig felcsigazza ugyan a nemzet erőit, de nem tudja őket tartósan koncentrálni, mert hiányzik mögötte a szervezett és felkészült nemzeti erő. A hanyatlás korának jelenségeit is részben a „nagyúr” e varasából lehet magyarázni. A nép elégedetlen volt, de nem volt meg a „vezér”, akire lelke mélyén áhítatosan várt. A nemesi társadalmat ebben az időben még nem lehetett vezető élite-nek nevezni, mert hiszen a nemzeti haladás, a nemzeti fejlődés lélektanilag és történelmileg determinált megakadályozója volt, így azután a magyarság több mint egy századig lespedet! kellő vezetés és ösztönzés hiányában.

Voltak ennek a régi magyar életnek kedvező tulajdonságai! is. Elsősorban bár kisebbszerű, de ideális jellemeket fejlesztett a maga zárkózottságában is. Így kifejlesztette a „nemesi becsület” fogalmát, amely nálunk egészen sajátos körülmények közölt fejlődött; ki. Azután a szabadság (nemesi szabadság!) kultuszát fejlesztette a magyarságban. Ez a magyar léleknek ideális színezetet adott s idealisztikus továbbfejlesztésének alapja lett.

Vannak, akik az intézményekhez való ragaszkodást is ideális szempontból ítélik meg, s abban is a nemzeti géniusz kifejezését látják. Kétségtelen, hogy nemesebb célok is vezették ebben a magyarságot, mint rideg önzés. El nem lehet vitatni ettől a régi magyar lélektől az egyéni függetlenség és szabadság érzését, amely oly sokszor jut náluk kifejezésre. A megye sokak szemében a nemzeti élet szentélye volt, amelyet féltékenyen őriztek. Bár a hosszú pihenés és mozdulatlanság kedvezőtlen hatással volt a nemzetre, mégis részben épen ennek lett az eredménye, hogy Magyarország némileg végletek nélküli ország lett. Evvel a magyar léleknek egy sajátos hajlama is erősödött; eklektikus, válogató lett, nem annyira eredeti, mint inkább alkalmazó és tökéletesítő. Az egyéni jólét is tagadhatatlan e korban, s az ebből folyó felfogás is rányomta bélyegét a magyar gondolkodásra. E jólét azonban csak látszólagos volt, mint Széchenyi később kifejtette, mert nem alapult állandó, szilárd gazdasági viszonyokon, s nem volt fejlődésre képes, mint a többi nyugati országokban. Ez is az illúziók egyike volt, amellyel a magyarság magát álomba ringatta. Ebből a jólétből azonban kétségtelenül valami józan világfelfogás, enyhe epikureizmus fejlődött ki, amely gyakran humánus gondolkozásmóddal függött össze. Nem volt meg a magyarságban a nagy költséző hajlam, amely a paraszt hely-

zetét annyira nehézzé tette másutt. Kétségtelen, hogy szomorú volt a paraszt helyzete, mert a rendiség egyszerűen „misera plebs”-sé tette. Ezeken a ke-
reteken belül sokszor láthatunk azonban humánus és emelkedett felfogást
is (Fáy András és jobbágyai). Ez volt az alapja később a magyar írók és
Berzeviczy Gergely kontroverziájának. Elítélendő volt a parasztság rendi
elnyomatása, és hátrányos volt az országra mindenféle szempontból. A ne-
messég azonban később önként mondóit le mindazokról a jogairól, amelyek
a paraszt helyzetét oly szomorúvá tették.

A viszonyok e stabilitása azonkívül erkölcsben is stabilitást terem-
lett, ami a nemzeti jellem kialakulása szempontjából szintén fontos. Ebben
az izoláltságban, midőn úgyszólván nem gyakorolhatták a nemzeti akaratot,
mégis bizonyos sajátos „nemzeti” erkölcs keletkezett. Ez az erkölcs a ma-
gyar lélek értékes hagyománya maradt: a vendégszeretet, a lovagiasság, a
becsületesség, az egyszerűség, bizonyos szerénység, önértettség. Ezek vol-
tak a régi magyar lélek nagyértékű erényei. A szívélyesség, a kedély, a
humor, finom tapintat szintén a régi úri magyar lélek rokonszenves tulaj-
donságai közé tartoztak. Minden nagyobbsterű tevékenység hiányában a
rendi nemesség tartotta fenn, igaz, hogy alsóbbrendű formáján, a haza
eszméjét és azt a gondolatot, hogy a Habsburg-állam mást jelent, mint a
haza. Midőn a főurak az udvarba gyülekeztek, az oligarchia helyett a
megye lett a magyar élet központja, s ez a nemesség érdeme. A latin nyelv
egyideig összetartotta a különböző nemzetiségű rendeket, amelyek ellentéte
még nem domborodott ki, s ebből a szempontból az erők tömörülése ész-
lelhető. A zárkózottság és egymásra utaltság mind közelebb hozta egymás
hoz a pihenés korszakának magyarságát, amit pl. a kuruc-labanc elleni
lassú megszűnésében is látunk.

27. *A magyar lélek a megújulás korában. (1780—1825-ig).* A magyar
újjászületés vezető eszméi: az *emberi jogok* iránt való ideális lelkesedés, a
magyar *műveltség* emelésének és a magyar *nemzetiség* erősítésének az
eszméi. A francia forradalom hálása, a nyelvújítás és Széchenyi fellépése
az új magyar lélek fejlődésének három foka. Az elsőhöz szükség volt a kül-
földdel való érintkezés lehetősége (II. József), a másodikkhoz az elmaradottság
hatalmas és megrendítő élménye (testőrök), a harmadikhoz a nemzeti ön-
ismeret (Széchenyi művei). Több szempontból volt alkalmas a hangulat arra,
hogy II. József uralmát a magyarság örömmel üdvözölje. A művelődési
vágy, a felvilágosultság eszméinek bizonyos fokú elterjedése, a jobbágyság
helyzetének javítása, a szabad szó joga, a szabad gondolkodás eszméje nagy
lendületet jelentett volna a nemzet szempontjából, ha ugyanekkor nem töl-
tötték volna el II. József lelkét az abszolutizmusnak a nemzeti létet fenye-
gető eszméi. II. József nem hatolt be mélyen a magyarság gondolkodásába.
s így nem csoda, ha intézkedései csakhamar nagy ellenszenvet váltottak ki.
Ő a magyarban katonai erényeket és élénk értelmet látott, de nem értette
meg nemzeti érzését és hagyományait. Tehát a pusztá embert látta a tör-
ténelmi hagyományok „nyomorult sallangja” nélkül. Ő is a felvilágosodás
embere volt, és meg volt győződve arról, hogy az emberi értelem minden-
ható. Az irodalom eszközeivel akarta a magyarságot meggyőzni intézkedései-
nek helyes voltáról, de nem látta a rendiség erejét, a lélek mélyén felgyülő
nemzeti szenvedélyeket, a vallás és a nemzetiség kapcsolatát, és nem szá-
mított a magyar lélek konzervativizmusára. Csak az elmaradottságot, a job-
bágy nyomort látta, s ennek megszüntetésére fel akarta használni a nemzeti
egyenetlenséget, a parasztság elégedetlenségét és a katonai hatalmat. Azon-
ban intézkedései a magyar nemzetiség ellen irányultak s a rendiség fel-
jorgatását akarják. Az 1782-i szekularizáció a papságot támasztotta fel
ellene, a Hóra féle lázadás kegyetlenségei, amelyek idegen fajú nemzetiségek
gyűlöletét juttatták kifejezésre, az egész nemzeti elidegenítették tőle, mert

azt látták a császári csapatok viselkedéséből, hogy a császári magyargyűlölet vezeti. A német nyelv használatáról szóló rendelete pedig általános felzúdulást okozott, és ráirányította a nemzet figyelmét megmaradásának egyedüli zálogára: a drága magyar nyelvre. A nemzet életöztönét különösen ez az utóbbi intézkedés ébresztette fel. Ennek az eredménye a nemesség jogait alapjukban megtámadó más rendeletekkel együtt az 1790-es mozgalom s a vele kezdődő nemzeti újjászületés.

A főurak elhagyták a magyar szokásokat, s II. József terveinek készleges eszközei lettek. A nemesség ridegen nézte az új állapotot, de egy részük lelkesedéit az új eszmékért, amelyek, úgy látszik, a magyar parasztság egy részéhez is eljutottak. Ennek az átmeneti korszaknak jellemző alakjai a főúri magyarosodás első hírnökei, a Maccenas-főurak: Széchenyi Ferenc, Batthyány Ignác, a gr. Teleki család. A művelt főurak e nemzedéke, akárcsak a reformáció idején, segítségére sietett a magyar művelődésnek. A fiatal Kazinczy ezekben talált pártfogóikra még 1790 előtt. De miután a francia forradalom véres eseményei bekövetkeztek, ezek a főurak is elfordultak a magyar törekvésektől. Később I. Ferenc már figyelte azokat a főurakat, akik bármi kapcsolatot tartottak a magyarsággal. II. József intézkedéseire visszahatásként, mintegy feltámadt ösztönként élt a 90-es évek lelkében valami függetlenségre, önállóságra való törekvés, a magyarság fellobbanó kultusza. De II. József korának fontos hatása a lelkiismeret szabadságának felébredt eszméje, a jogok kiterjesztésének vágya, és a haladás iránti érzék felébredése, amely lappangva gyűjtötte meg később a reformmozgalmak fáklyáját.

Lipót átmeneti korszaka után, amely liberálisnak nevezhető, határozott reakció észlelhető. Ez nemcsak az udvar szellemi szolgálói módon utánzó arisztokráciára értendő, hanem a nemességre is. Újra feltámad „a rendi érdek izgalma, de most már nem az uralkodóval, hanem a korszellemmel vívja dicstelen harcát, s ezzel minden haladást csirájában elfojt. A nevelés és a kormányzat ideálja most már a békés polgárság. Az egyház, az iskola is természetesen a konzervativizmus szolgálatába szegődött. A magyarság I. Ferencnek 200.000 katonát és rengeteg magyar pénzt áldozott, s ennek fejében megkapta a cenzúrát, amely minden szabadabb megmozdulást, sőt a magyar szellemnek igazán nemes és fenséges virágzását (K a t o n a) elfojtotta; ezenkívül „magyar farkasokat” kapott a hivatalokba: főembereket, akik teljesen idegenül állottak a magyarsággal szemben. Míg II. József a felvilágosult uralkodó mintája volt, aki a közjó szolgája, addig I. Ferenc az abszolutisztikus hajlamú király mintaképe volt, aki szellemének, illetve Metternichének bélyegét egyidőre rányomta a magyarság gondolkozására is. A Rend uralma, ez a metternichi eszmény lett az új ideál, amely az önzés felélesztésével minden felelősségérzetet kiolt a nemzet vezetőosztályaiból, s a réginék makacs, babonás tiszteletét gyökereltette meg. A nemzeti biztonságnak az a fogalma, amely a gazdasági, szellemi és politikai feltételek összességéből tevődik össze, teljesen a merev, önző maradiságnak adott helyett, úgyhogy a nemzet itt állott egy új világ küszöbén egy elavult világ lelkével.

Társadalmunk kettős alapja még mindig a nemesi jog tisztelete és a polgári munka lekicsinylése volt. s ez a szellem életképtelenné tette volna a nemzetet, ha a nemesebb kezdet csirái nem lettek volna már elhintve. I. Ferenc abszolutizmusa a nemesi alkotmányi tiszteletben tartotta, de csupán magánjogi, nem közjogi vonatkozásaiban. S hogy ezeket a közjogi vonatkozásokat most valahogy már jobban érezték, mint azelőtt, ez a lény már nem tisztán politikai, hanem irodalmi vonatkozású is.

28. *A XVIII. század ideálja: a felvilágosodott ember.* (A XVIII. század utolsó évtizedeiben.) A felvilágosodás típusával találkozunk nálunk is ebben

a korban. A felvilágosodott ember felfogása szerint az állam főcélja a közjó, a közboldogság. Nem tiszteli a hagyományokat, szerinte nem lehetséges, hogy egyik rend elnyomja a másikat, hanem egyenlőségnek kell uralkodnia. Nem a gondolatszabadság az ideál: ez csak eszköze egy jobb kor felvirradásának, s hiánya legfőbb akadálya a fel nem világosított emberiségnek. Rajongás fogja el az emberi lelket, amely terminusokat tűz ki a boldogság megvalósítására: némelyek szerint 24 év az az idő, amelyen belül a világtestvériség világának meg kell születnie. Az új lélek érdeklődése csak a praktikus boldogság megvalósítására irányul, ép ezért nem sokat törődik szépséggel, művészettel: célja a jólét megvalósítása. A nép jó, tehát szabadnak kell lennie. A leláncolt ember fájdalmas látványa kínozza az érzékeny lelket, s a legfőbb ideál a szabadság lesz. Szabad emberként élni és meghalni, ez mindenkinek legfőbb vágya, aki e kor ideáljaiért lelkesül. A „jogbitorlás” helyett szilárdabb és erkölcsösebb alapokra kell helyezni az emberi életet: s ezek a szilárd alapok az *egyenlőség* és *szabadság* eszméje. A józan ész e harcossai között nem egy „Voltért csokolgató magyar” található, aki a fanatizmus és a babona ellen harcol. Ezzel együtt szokatlan látvány tárul a magyar lélek elé: a nagyvilág víziója, amely a messze távolban kínálja a maga csodáit. Együttal hozzászoknak az álmokképekhez: Eldorádónak látják a jövőt, amely szerintük az álom megvalósulását jelenti. Ép ezért a múlttal szemben is megváltozik a lélek attitűdje: értéktelennek tekintik azokat a hagyományokat, amelyek az ésszel ellenkeznek. Falusi emberek kezdik emlegetni a revolucio istenét. Lelkesen üdvözlük az ideérkező francia foglyokat, ellejtik a „szabadság táncát” s emlegetik a „Basztilt” és Franciaországot. (Eckhardt S. kutatásai.) Optimizmus jellemzi ezeknek az embereknek a felfogását, akik egy új világ varasában elvesztették a jelen iránti minden érzésüket, s az eszmék oltárán többnyire magukat is feláldozták. (Martinovics és társai.)

29. *A reakció.* Nálunk a felvilágosodásra jellemző, hogy úgyszólván csak II. József személyéhez volt kötve. II. József akkor bukik meg, midőn körülbelül hozzánk érnek a francia forradalom véres eseményei. Ez a kettős hatás éreteti hatását a magyar lélekre. A rendiség csakhamar teljesen elfordul a nyugati eseményektől, kezdi újra hangoztatni, hogy „hasznos a szegénység, mert munkára hajt”, s emlegetik a forradalom hatását, amely csak nyomorgás, koldulás, világfutás. Testi-lelki kórnak hiszik a francia barátságot, amelynek eszméit a műveletlen nemesség úgysem értette meg, csak visszás hatásait tapasztalta. Még költője is akad a franciagyűlöletnek Csokonai személyében. Mindenesetre mélyebb felismerésre mutat, hogy Francia- és Magyarország különbségét vitatják. Azt mondják, hogy más természetű a francia, megkülönböztetik a szelíd és vad szabadságot egymástól. Azonban így is nagy hatása lesz ezeknek a kárhoztatott eszméknek. A reakció után látjuk ezt a haladás iránti érzék fokozódásában, a szellemi tökéletesedés utáni vágyban, a kultúra értékének a fokozatos felismerésében.

Egyelőre azonban az I. Ferenc uralkodása alatti eszményeket a konzervativizmusban, a maradi és megalkuvó hazafiságban kell keresnünk, amelyből a kibontakozás csak lassan történik egy új hatalom, az irodalom hatása alatt. A haladás iránya ebben a tekintetben az, hogy az I. Ferenc uralkodásának első éveiben a politika iránti érdeklődés alábbhagy, s az emberek szívesen foglalkoznak oly dolgokkal, amelyek mintegy semleges területen vannak, s ilyen területen volt az irodalom is. Ezért ezek között a nyugodt viszonyok között egy új emberideál tűnik fel a magyar életben a „széplélek” ideálja.

30. *A széplélek.* Az 1790-es évek eseményei a „felvilágosodott ember” csődjét jelentették. Égés, pusztulás, romlás fenyegeti a régi világot. Paris

külvárosa ostromolja a börtönöket és a palotákat, elnémul a pásztorsíp, s dühöngve vonul fel a valóság. Olyan tenger ez, amelynek nem parancsolnak már a régi istenek. Új istenek születnek. Ma még istenek, holnap már csak csonka tagok, amelyeket el sem földelnek. — Nálunk is megszűnik a politikai haladás és változás iránti rokonszenv. Ha a haladás szót kiejtették, az akkori idők magyarja mindjárt II. Józsefre, a francia forradalom rémségeire gondolt, s így nem csoda, ha az irodalom sem állott többé ennek az eszmének a szolgálatában. Egy új ideál varázsa fogja meg az írók lelkét, amely a való élettől távolabb vezetett s ez az új ideál a széplélek volt. Ez az ideál számos fordított és eredeti mű íróját ihlette.

Mik a széplélek jellemvonásai? Először minden szépnek, jónak a szeretete. Ezeknek a széplelkeknek igen fontos szerepük volt az irodalom fejlesztése körül. Ilyen széplélek pl. Jókai apja, aki naplót vezet élete eseményeiről, amelyből Jókai később megírja a Névtelen vár című regényét. Jókay József pártolta a színházat, és részt vett minden a lélek szépségéhez tartozó mozgalomban. A magyar széplélek általában a Kazinczy—Kármán korabeli művelt magyar lélek volt, a finomabb kultúra hordozója. A széplélek egyik jellemvonása az érzékenység volt. Csalódva a való világban, egy szebb, finomabb világba menekült. Így elsősorban a természetbe. Ennek a következményt a természetérzés elmélyítése volt, amely ennek az embertípusnak sokat köszönhet. A század széplelkei csodálva figyelnek fel az érzéseknek ama tömegére, amely lelkükből előtör. Lelkesülten ölelik magukhoz a természetet, s minden fűszálát rokonnak, élő életnek érzik. Millió hang beszél hozzájuk a fákból, patakokból, bokrokból, s evvel a minden élő lényt átélő pillantással nézik a világot, irodalmunkban *Kármán Fannija* ennek a széplelkeknek a legtisztább kifejezése. Különösen rokonszenves Fanni mély természetérzése. Feltárul előttünk a keríti lugas zöld sötétsége, ahol a virágok hízelkedve nyúlnak Fanni vállán át. Látjuk a napnak, a világ királynőjének lenyugvását, midőn vörös láng gyullasztja meg az arcot. Érezzük a harmatot, amely a holdsütötte fákra hull, s érezzük Fanni földöntúli vágyakozását, amelyet anyja után érez. A kék hegyek a messze ismeretlenbe hívogatnak, a kis patakok a végtelenbe suhannak, a felhőkből boldogok arca mosolyog. Ezekben az érzésekben van valami szorongás, valami halálsejtellem: Fanni előre érzi sorsát a női iélek finom ösztönével. Igazi széplelket irt le e műben az író, olyat, aki igazán, őszintén széplelék, nemcsak színleli a szépség szeretetét, a jószág kultuszát, közben {vedig bepúderezve, szépségflastrommal az arcán jelenik meg az utcán, szeladonja kíséretében. Inkább hasonlít Fanni valami kedves vidéki lányhoz, aki kékszeműen, ártatlan és mély tekintettel jelenik meg előttünk, szalmakalappal a karján, egyszerű fehér ruhában, amelybe itt-ott egy fekete sáv. fekete szalag vegyül baljóslatúan, halálról és szomorúságról beszélve.

31. *Irodalom és társadalom a felújulás korában.* A XVIII. század hosszú eszménytelenségének ideje után a magyarság egy része mohósággal veti magát a felvilágosodottság, sőt a jozefinizmus karjaiba. Bármily rövid életű volt is ez a mozgalom, mégis felébresztette az érzéket a tágabb értelemben vett nemzet iránt, mert a részvét és az igazság érzetét erősítette. Részben tehát a felvilágosodással függ össze, hogy a *hazafiság* fogalma túlnő a rendiség keretein. Meg kell itt említenünk az e korbéli magyarság egyik illúzió-ját, amely magatartását némileg megmagyarázza. Tudniillik azt, hogy a magyar nemesség az e korbéli meggyőződés szerint egy ideált védelmezett, azt hitte, hogy a nemesi alkotmányhoz való ragaszkodásával a magyar szabadságot védelmezi. A felvilágosodottság hatását így csakhamar a dinasztikus hűség, a rendi függetlenség érzése s a nemesi erények egyhangú dicsőítése váltotta fel. Ami ezt a hármas összhangot zavarta, kelle-

mellen fogadtatásra talált, amint ezt Berzeviczy Gergely írói működésének a bírálata mutatja. Midőn a kiváló író tiszta hasznossági szempontból fessegetni kezdte 1804-ben a paraszt helyzetét, s gazdasági süllyedésünk egyik okául hozta fel, általános felzúdulás támadt ellene. Hiába hangoztatta lojalitását és jóakarátát. Berzeviczy egy illúziót támadott meg, nemcsak a nemesi alkotmányt magát. Berzsenyi és Kazinczy a jobbagy apjának neveztek a nemes, s tiltakoztak azok ellen a sötét színek ellen, amelyekkel Berzeviczy a helyzetet festette. A józan, gyakorlatias szellem hiánya ez, de egyúttal a reakció tanúbizonysága is. József alatt a haladó közszellem a közérdek ápolását, a külön érdekek, kiváltságok megszüntetését kívánja, s új oktatási és kormányzati terveket sürget, most pedig mindenki a régi állapot fenntartását követeli. Ehhez járul még egy körülmény: a takarékosági hajlam, amely a kormány tevékenységét irányította. Rajtuk akarták a napóleoni háborúk költségeit behozni, s ezért minden törekvést lefokoztak, kezdve az iskolák berendezésén. Az engedelmesség és hűség eszméjén kívül mást nem akartak elérni. Mégis megmaradt a múltból a XVIII. század művelődési vágya, a hazafias emlékek, a külfölddel való érintkezés varázsa, amely mint egy nagy ámulás hatolt a nemzetre. Ezáltal érzi a magyarság elmaradottságának fájdalmas súlyát, s ezáltal nyer ösztönzést arra, hogy ugyanazt próbálja nálunk is megvalósítani, amit külföldi példáiban csodált. Ehhez járult a tehetséges írók egész sora. akik tehetségük különbözősége szerint egy-egy követ hordtak a nemzeti kultúra nagy épületéhez. Mindez fenntartotta a nemzetben a nemesebb lelket, a nemesebb ösztönöket. Az irodalmi és szellemi fejlődés sok szála ágazik el addig, amíg Széchenyi fellépésében egyesül minden, s a magyar haladás szilárd alapjai megteremődnek. Annál inkább kell bámulnunk az irodalom e százfélé ágazó tevékenységét, minthogy csaknem legyőzhetetlen akadályokkal kellett küzdenie. Ilyen volt elsősorban a közönség hiánya, maecenasokról nem is beszélve. Maga a nyelv még durva faragatlan volt, s úgyszólván még helyes használatát sem tudták. A nevelés nem támogatta az írók munkáját. A nemzeti eszme még szűkkörű volt a kor lelkében. A műveltség és a tudásvágy általában még a legminimálisabb ebben az időben. 7 millió magyar közül csak 300 olvasott újságot. A társadalom osztályait az alkotmány fel fogása és a műveltség fokai nagy mértékben elválasztották egymástól. A társadalom minden lépését úgyszólván rendőrszem kísérte. Az Akadémiát sokáig azért nem akarták engedélyezni, mert titkos »és veszedelmes társaság«-nak gondolták. Mindenféle tömörülés, amely pedig a társadalmi mozgalmaknak főfeltétele, meg volt nehezítve. Az íróknak nem volt szabad oly művet írniok, amelyben király, püspök, szomorú nemzeti tárgy vagy bibliai hasonlat előfordult. Hiányzott a művelődés nagy fáklyája: a színház, amely minden irodalmi virágzásnak jelképe és bizonyossága. Hiányzott a központ, amelybe az írók tömörültek volna, hogy irodalmi élet keletkezhessek. Ez az ízlés és kritika fejlődését akadályozta meg. Általános volt az előítélet az írói pályával szemben amely semmi megbecsülésben sem részesült. Részben olyan közönséget kellett meghódítani, amely a külföld nagyszerű remekműveit eredetiben olvasta, s a kezdetleges nyelven írt magyar művekkel kellett ezt a közönséget az idegen irodalom imádatától elhódítani, s közben oly kormányval kellett küzdeni, amely nem jó szemmel nézte a nemzet művelődését, s minden alkalmat megragadott, hogy a magyarságot léterdekeiben támadja meg. A kormány féltette a magyartól a német műveltség szupremáciáját, amely uralmának egyik legfőbb biztosítéka volt. Hiszen németté tette Pestet is, amely egy kisebb sváb városka nívóján állt. Úgyszólván minden határozott irodalmi hagyomány hiányzott, amelynek alapján a felvirágzás munkáját meg lehetett volna kezdeni. Ami műveltsége volt a magyarságnak, az idegen gyökerű műveltség volt, nem pedig magyar.

Óriási cselekvő munkára kellett felhívni a magyarságot, amely apathiába süllyedt, s meg is volt győződve tétlensége helyes okairól. Századok munkáját kellett néhány évtized alatt elvégezni, hogy felemelkedhessünk az európai népek sorába, amelybe csak névleg tartoztunk, valóban nem. S e mellett még nem is volt meg a terein tő munka vigasztalása, mert csak az úttörő hálátlan szerepe jutott az íróknak.

32. *A testőrök.* Ha az ernyedtség korának lelki feltételeit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy annak okai eleinte különösen a magyarság kimerülésében rejlettek, később pedig abban az atmoszférában, amelyet az „abszolút királyság” teremtett nálunk. Részben ennek következménye volt a közintézmények hiánya, a műveletlen nyelv, a szellemi értékek iránti érzék csekély volta s a nyers erő túlbecsülése. Itthon evvel szemben parlagi erkölcsök, maradi felfogás, „epikureizmus” és a múlt bánata hatalmasodik el. A vallási kérdések nem érdeklik többé a lelkeket, megszűnnek a vallási viták, a „haza” pedig, — legalább papiroson — biztosítva látszik. Látszólag nincs új, nemes cél. S mégis új korszak kezdődött a halottnak látszó nemzet életében.

A politikai és erkölcsi ideálok helyett egy új erő kezd a nemzet életében érvényesülni: a műveltség ereje. Egy új kultúra keletkezik: a magyar kultúra, amelynek szerepe nemzetmentő volt és maradt is. Arról volt szó, hogy a nemzet politikai és erkölcsi eszményei egy új. színezetében európai, nyugati, de lélekben magyar kultúra alapjai legyenek. Ehhez nemzeti öntudat kellett, továbbá végtelen hit, a Nyugat ismerete, hogy a nemzeti léleknek leginkább megfelelő kultúrelemekre rátaláljanak és végül hatalmas, szívós munka. Ehhez pedig megrázó, lelkesítő élmények, idealizmus, tehetség volt szükséges az alkalomadó szikrán kívül, amely a tehetséget lángra lobbantotta. Ezt megtaláljuk a bécsi testőrök fellépésének körülményeiben.

Az ő élményük az az ámulat volt, amelyet. Bécs látásán éreztek, midőn a magyar falvakból, az elhagyott pusztákról és a sötét vidéki kollégiumok falai közül beérkeztek ebbe a csodálatos városba, amelyben a nyugati kultúrának minden varázsa várt rájuk. Csodálkozás és megdöbbenés fogta el őket, szegyeitek műveletlenségüket. faragatlanságukat. de fellobbant bennük a virtus, az ambíció, hogy ők is olyanokká legyenek, mint az új világ, de egyúttal magyarok is maradjanak. Nem új ez az élmény, ez a megdöbbenés, láttuk már Szenczinél, Apáczainál, Mikesnél, de itt nem volt már többé izolált vágy, hanem határozott cél lett, amelyet egy szervezett nemes társaság tűzött maga elé. Segységünkre jött a kor szelleme, kozmopolita érdeklődése, az a hatás, amely Mária Terézia és József alatt Nyugatról a nemzet egyes rétegeit érte, az érdeklődés, amely a francia irodalom iránt világszerte megnyilvánult, s amely általában fokozta az irodalom szeretetét. Ehhez járult a protestantizmus hatása kétféle tekintetben: először is a haladás iránti érzékével s a nyugati országokkal való élénkebb kapcsolataival, másodsorban erkölcsileg szigorú nevelési rendszerével, amelyet a testőrök Bessenyeit maguk emelnek ki. mint fejlődésükben lényeges tényezőt. A testőrök azonban mentek voltak a protestantizmusnak az irodalmat a vallás és az erkölcs alá rendelő szellemétől, s így lehetségessé váll. hogy ebben a tekintetben az irodalom az önállóság felé fejlődjék. Ezek az írók korszerű eszméket hintettek el, irodalmi akartak teremteni: a nagy cél, a haladás szövegátalában. Lélektanilag talán a legfontosabb, hogy ők önmagukban áthidalták s másoknál is át akarlak hidalni *a magyarság és a haladás* ellentétét. A könyvirás így nálunk nemzeti szolgálat lett. Azáltal szüntették meg a nemzetiség és a kultúra ellentétét, hogy a kultúra iránt való lelkesedéssel együtt lelkes magyar érzés is hevítette¹ a lelküket. Ugyanakkor azonban felébred bennük a kritikai érzék is, amely ugyan egyelőre idegen mértékkel mér (Bessenyei történeti munkái), azonban egy fontos

lélektani feltételt teremt: a mull egyoldalú bámulata alól való felszabadulást. Ez a haladás egyik legfontosabb tényezője lett. A testőrök nagy mértékben hozzájárultak az új magyar lélek két legfontosabb tulajdonságának: a haladásvágygal párosult nemzeti öntudatnak a kialakulásához. Felismerték a haladás legfontosabb eszközeinek, a nyelvnek a fontosságát, s minden erővel annak művelésére törekedtek, úgyhogy egész írói tevékenységük tulajdonképpen fordításokban merült ki. Ezek a fordítások túlnyomóan a tárgyi, nem a stiláris szempontot tartották szem előtt.

A lelkesedés először az *anyagra*, a gondolatra irányult, hogy onnan a *formára*, s végül a *szellemre* terjedjen át. (Franciások, németesek, magyarosok). Nagy, mintegy hősiecs erőfeszítés kellett ahhoz, hogy közben legyőzzék a pesszimizmust, amely a magyar nyelv és irodalom fejletlen állapota miatt el-elfogta őket. A XVIII. század emberei voltak ők: végtelen haladásvágy és optimizmus volt a lelkükben. Ezáltal emelkedtek felül a nemzet százados elmaradottságán, s hittek egy jobb jövőben. Ez az optimizmus talán felületes volt, talán nem volt mélyebb gyökerű, de szükséges volt a haladás megindítása céljából.

Érdekes ebből a szempontból Báróczi Sándor fellépése. Készen az ő ideális rajongó), misztikus lelkére volt szükség, hogy a mozgalom meginduljon. Míg Bessenyei századának uralkodó eszméit vetette papírra, amelyek idő multával elvesztették érdekességüket, addig Báróczi lelkét két szenvedély hevítette: a nyelv csiszolása és az aranycsinálás. Hiába kereste az aranyat, de a homályból, a sötétségből az aranynál drágább értékeit hozott fel: a nyelv drága kincsét. Az emberi élet meghosszabbításáról álmodozott, s a nemzet életét hosszabbította meg. Igazi tacitusi szellem volt: szerény, szigorú és kötelességtudó. A hazafiság másnak talán a dicsőség eszköze, számára a kötelesség volt. Míg csúnya arca lelki szépségtől sugárzott, belemélyedt az idegen írók szellemébe, s igyekezett az idegen lelket a magyarral harmóniába hozni. Az erdélyi társadalom szülötte, onnan hozta eredetiségét, művelődési hajlandóságát, s így van benne sok gyökeresen magyar vonás. Stílusát az erdélyi társaság beszéde teszi folyamatossá, lelkének finomsága színessé, tanultsága változatossá, franciás lelkesedése gálánssá s ugyanakkor szabatosabbá és kifejezővé — a régi latinos irány tekervényes körmondataival szemben.

A magyar néplelek dalos, tréfaszerető kedvét és meseszeretét éri a francia szellem egy sugara Kónyi János munkáiban, aki egyszerű strázsamester volt, s mint ilyen írta műveit, amelyek a maguk idejében közkedveltségnek örvendtek. 1786-ban megjelent Demokritusa annak a Markalf-típusnak folytatója, amelyen oly nagyon mulatott a XVII. század népi közönsége. Agyafűrt kőborlókát és a néphumor alakjait szerepelteti: a cigányt, a barátot, az obsitost, a deákot s így szélesíti ki a testőrök elvont, heroikus vagy gálans témakörét. — Ennek a körnek jellemző alakja a felvilágosított ember egyik típusa: Bessenyei Sándor is, a költő bátyja, aki a Szabadság templomát akarja Kassán felállítani, s mint filozófus él és hal meg, miközben Anakreonról énekel s az Igaságot és a Hazát dicsóíti. Haladási vágya érdekesen irányul a nyelvre, amelynek törvényeit szerinte át lehet lépni az ihlet nevében, midőn „a gondolatok nagyobbra nőnek bennünk mint a szói”.

Ezt a testőrlelket legtökéletesebben Bessenyei Györgyben látjuk, aki egyesíti lelkében a kor tendenciáját. Megvan benne a kor végtelen haladási vágya, megvan benne az őszinte, igaz hazaszeretet, s érzünk benne valamit a század filozófus-lelkéből. Ő már megkülönbözteti a nemzeti és az osztályérdeket, elismeri az értelem kritikai jogát, amelyet nemcsak a jelen, hanem a múlt fölött is gyakorol (történelmi munkái), és felismeri a műveltség nemzetfenntartó szerepét. Sokáig sötétségben és tudatlanságban élő ember,

aki maga is átéli a lelki újjászületés élményét, amelyhez élete végéig ragaszkodott, bár boldogtalansággal a szívében és elhagyatottan. Megvolt benne minden, ami a lelki átalakuláshoz kell: a teremtő ösztön, a vágy a művelődés után, a vágy az igazság után, a tépelődés, a munkaszeretet, a kötelesség-érzés, a hivatásérzet, az áldozatkészség, és lelkében él a század mélabúja is, amely a szív és az ész küzdelméből keletkezett. A magyarság új ideálját teremti meg: nem a hősiesség, az aszkézis, a szépségszeretet, a bűntudat, a nagyság illúziója ihleti, hanem a kultúra iránti rajongás, az e korbéli hit az ész megváltó erejében, amint ezt még a szív sebein ál is érezték. A művelt magyarság eszménye nagyon sokat köszönhet Bessenyeinek. E szerint megváltozik az erények skálája is, amelyeknek legfőbbjét Bessenyei a bölcsességbeii látja. Ez a „közboldogság” forrása. Midőn a magyar történet s általában a történet nagy tévedéseit nézi, ugyanaz a hangulat fogja el, mint a későbbi költőket a jelen szemléleténél: a lelkesedés és a bánat ama sajátos vegyülete, amely oly jellemző a magyar lélekre. Ő sem tud gúnyosan felülemelkedni a tényeken, hanem lelkesedve száll az égnek, vagy csalódva vergődik a mélységben. Egy új világ utópiáját szövi az ember-szeretet és a lelkiismeret nevében.

Egyik legfontosabb elve, hogy minden nép csak a maga nyelvén lett nagy. Ő tehát felismeri a nyelvgeniusz hatalmas ösztönző és teremtő erejét. Ebben a felismerésben egyesül a magyarság érzése a haladási vágy-gyal. Az idegen formákat már magyar tartalommal akarta betölteni. Ő még a nyelvművelést inkább a felvilágosodás eszközéül fogja fel, s ez jellemzi akadémiai terveit is. A régi történelemmel szemben könyörtelen, s a régi irodalmat támadja. Újra kell kezdeni szerinte mindent: ez a tipikus felvilágosodási gondolat sok tekintetben jellemző rá. A felvilágosodásnak az a tétele, hogy a nemzet igazi ereje a köznépben van, szintén felmerül Bessenyeinél. Később, részben az 1790-es események hatása alatt ő is a rendiség mellett tör lándzsát, amelyet természetesnek és megingathatatlanak talál. Így vegyülnek a legkülönbözőbb eszmék ennek a sokoldalú „magyar Voltérnek” a lelkében, akit rajongása, hűsége és benső ellentmondásai leg-érdekesebb egyéniségeink egyikévé tesznek.

33. *Az iskolák.* A mélyebben gondolkozó elmék II. József uralkodásából azt a következtetést vonhatták le, hogy a nemzetiség még az alkotmánynál is drágább. Ennek a hatása látszik azokban az irodalmi mozgalmakban, amelyeket a különböző iskolák nevei alatt szoktunk összefoglalni. Ezek az évek a magyarság új tanulóévei, amelyek segítségével felemelkedett az emberiség csúcsára. A nemzet látóhatárának a tágítása (franciák) a formaérzék nemesítése és tudatosá tétele (deákosok), amelyek a nyelvnek ősi szépségét hozták felszínre, fejlesztették az ízlést. Végül szükség volt arra, hogy midőn a viszonyok alakulása folyamán a nemzet politikai érdeklődése ellanyhult, legyen valaki, aki a magyar lélek kezdődő érdeklődését oly irányban terelje, amely — legalább látszólag — semleges terület volt, s nem érintette a rendi érdekeket. (Kazinczy és iskolája.) Hogy pedig e sokféle idegen áramlat között a nemzeti jellem mint központ felé irányuljon a törekvés, szükség volt a magyaros iskolára, amely épen a nemzetiség — bármily korlátozott értelemben való — fenntartására irányult. Ezeket az iskolákat úgyis fel lehet fogni, mint a politikai, vallási, és társadalmi viszonyok által széttagolt magyarság lelki egységének irodalmi lépcsőfokait. Ez iskolák egy oly irodalmi kultúra előkészítői, amely majd a nemzet egyetemét foglalja magába. A mozgalmak egyetemessége épen abból látszik, hogy kapcsolatokban vannak a nemzeti művelődés rétegeivel. A német egység feltételei már bent voltak abban a három költőben, (parasztban, nemesben, főúrbán), akik az 1813-i hadjáratot megénekelték. A magyar egység feltételeit teljesítették az e korbéli írók, akik annyira iskolához tartoztak, de közös

céljuk a magyar kultúra megteremtése volt. Minden hozzájárult ahhoz, hogy elválassa egymástól a magyart, s csak azáltal lehetett hatást elérni, ha úgyszólván minden társadalmi rétegnek akad képviselője, aki megérteti az új törekvések fontosságát. Ezek az írók külön-külön (intenek lelket a társadalomba. A *küldetés* sajátságos *érzése* jellemzi őket. Vannak, akik a század első felében izoláltan éltek, már-már elhallgattak, (Ráday, Orczy) s mosit mintegy közös eszmétől elragadtatva újra a nyilvánosság elé lépnek. Mindnyájuk közös vonása a magyarságba vetett hit. Rájnis születésére német, de magyarnak vallja magát, s felállítja azt a tételt, hogy magyarrá nem a születés, sőt még a nyelv sem, hanem elsősorban a szív tesz. Szükség volt a nemzetiség eszméjének nagyobbítására, mert szükség volt arra, hogy a maroknyi magyarság nemzetié fejlődjék, nemzetté, amelynek saját kultúrája, intézményei és eszményei vannak, s amely élni akarja a maga életét, ki akarja fejteni a maga géniusát. Először csak a rendeket értik a magyar nemzet fogalmán, de a gondolat áttöri a nemzetiségi, társadalmi, s hamarosan a vallási korlátokat is, hogy Széchenyi koncepciójában egy egész országot átölelő eszmévé magasztosuljon. Az iskolák közül legnagyobb népszerűsége az számíthatott, amely hízelgett a magyar büszkeségnek, s az idegen szokások és szellem elleni ellenszenvnek adott kifejezést. De megvolt az eredménye a franciás iskolának is, pl. csakhamar jelentkezik az első főúr (Teleki József), aki beismeri, hogy a magyar főnemesség nem teljesítették kötelességüket a nemzet iránt. Nemcsak a hízelgés, hanem a kritika is megteremtette gyümölcseit. A hivatás érzése, a hazafiság felkeltése és a művelődési vágy erősíti az irodalom iránti érdeklődést, az irodalom művelését. Az önismeret, az önkritika pedig egyengeti az utat a nemzeti újjaszületés felé.

34. *A Szépség bölcelete.* Az új szellem hatását legjobban azon a téren láthatjuk, amely eddig legidegenebb volt a magyar lélek számára. A művelődés őszinte vágya eredményezte, hogy az *irodalom* és az *irodalmi művek felfogása* fokozatosan elmélyült, s csakhamar egész rendszeres ízlés-tan honosodott meg. A philosophia és a theologia számos művelőjét találhattuk már előbb is irodalmunkban, most az új idők jele, hogy a Szépség fogalma felé fordul az írók figyelme. Étidig a hazafias, vallási és politikai eszmék egészen lefoglalták maguknak az írók érdeklődését, mosit a szellemi látókör bővülése, s a finomabb ízlés hatása új irányi szab az érdeklődésnek. Többnyire nem önálló a vélemény ezekben a művekben, mert hiszen a művészi példák hiánya, a képtárak ritkasága, a képzőművészetek fejletlensége már eleve csaknem kizárja ennek a lehetőségét. A sokoldalú műveltség sem volt meg, amely egyik feltétele e tudományág kifejlődésének. Mégis érdekesek ezek az első eszmék, amelyeket a szépségre vonatkozólag nálunk találunk, mer! a kor eszméivel függnek össze, tanulságosan mutatják az eszmeáramlatokat, amelyek akkor a magyar lélekbe hatoltak, s jelzik a haladás útját.

Dicsérik a szépséget, amely mint minden: a jó *rendben* gyökerezik. A legfőbb szépség e korban a természet, amely tökéletesíti és megtisztítja az emberi szívet. A szépségnek fokozatai vannak, s mindegyiknek csak egy célja lehelt: mint szent szózat dicsőíti az Alkotó hatalmát. A szépségnek az a célja, hogy boldoggá tegyen. (Sulzer—Sófalvi.) Láthatjuk, hogy itt a felvilágosodás eszmetörédekai vegyülnek etikai és theologia eszmékkal a szépség magyarázatára. — A másik író már a szépség *megvalósítását* kutatja, s a kor kedves eszméje szerint ezt is az eredeti *ösztönökre* vezeti vissza: az utánzás vágyára és az összhang utáni törekvésre. Foglalkozik a költő tulajdonságaival, a költészet céljával, s azt a jónak rendeli alá Plató szellemében. (Baumgarten—Szerdahelyi.) Szerdahelyi már magyar írók fűz ki mintaképpül, akinek műveit követésreméltónak jelenti ki: Faludi Ferencet.

Faludit nemes ízlésű, tisztalelkű, finom modorú és szeretetreméltó írónak tartja. Ugyancsak ő említi már „a természet csodaszülöttét”, Shakespeareat, kivel a magyar költészet virágzása mélyen összefügg. — Verseghi már a művészet és politika összefüggését is hirdeti. Ugyancsak ő kívánja és sürgeti a színház felállítását, mert az a „nyelv és erkölcs iskolája”. A költői foglalkozás dicsőítésében arra hivatkozik, hogy a zsidóknál királyok is voltak költők. Ő is szereti a Rendet, s a „mainál kezdetlegesebb, de szabad élet rajzát, a pásztori, idilli költészetet dicsőíti. A lélek munkásságára, az elme töprengésére, a képzelet hevérére van szükség, hogy kifejlődhessék e kor legfőbb esztétikai problémája, az ízlés.

Francia-klasszikai és német esztétikai tanok vegyülnek az írók gondolataiban. Csaknem mindegyikük főleg *erkölcsi irányban* fogja fel a művészet hatását és céljait. Dicsérik benne az „élet édességét” is, az isteni szikrát, a művészetet a tudományhoz vezető lépcsőnek tekintik, mint pl. Kármán. A költő Kármán szerint Prometheus munkáját végzi: égi hivatását teljesíti, s hivatásával nemzetének dicsőséget szerez. A költészet varázsa teszi az embert emberré, az uralkodót a „szívek királyává, s ez a kötelesség és a boldogság legmélyebb forrása. Kármán praktikus, magyar vonatkozást is ad az elméleti kutatásoknak: sürgeti „a nemzet csinosodásának” megvalósítását. Egyoldalúan látja még ő is az ehhez vezető utat. Nemzeti szempontból vizsgálja az irodalom és a szépség hatását. A magyar életnek ez a zseniális dilettánsa lelki újjászületést vár a költésztől, míg Csokonai, midőn a költő alkotóerejét dicsőíti, már meg van győződve, hogy a költészetnek nem lehet más célja, mint az, hogy *a nemzet cselekvő, alkotóerejét felébressze*. E gondolat megvalósítását látjuk a következő nemzedékben. hiszen ez lelkesedését és tetterejét épen a költészet biztatásából merítette. Kazinczy gondolataiban találhatjuk e generáció esztétikájának legtisztább összefoglalását, midőn dicsőíti a *harmóniát*, amely az összhangra törekvő kor legmélyebb vágya volt, azután a *forma* szépségei, amelyből a magyar nyelv újjászületése következik. Ő hirdeti a költészet *egyetemes jellegét* is, amely lehetővé teszi, hogy minden nemzet gyönyörködjék benne. Ez szükséges volt ahhoz, hogy a magyar írók az idegen mintákhoz hozzásimuljanak, ezáltal emeljék a magyar költészet nivóját, tárgygazdaságát és jelentőségét, tágítsák a magyar költészet határait a Nyugat és a Kelet irodalma felé. — A homályos stílusú, de tisztalelkű Buczy gondolataiban jut kifejezésre a *művészeinek az étellel való közössége*, az a követelmény, hogy a művészet legyen *az élet kifejezője*, merít az igazi művészet el sem szakadhat az élettől. *A művészet hivatása a nemes célokra való telkesítés lesz*. így válik a *szépség a magyar élet és a magyar lélek egyik fontos eszményévé*.

35. *Kazinczy Ferenc*. A magyar lélek virágzása, elmélyülése és közeledése a művelt európai szellemhez alig lett volna lehetséges Kazinczy varázsa nélkül. A balsors lesújtó tudata, a csüggedés álmosító ereje, az emlékezés fájdalmasan megbénító büszkesége ismeretlen volt előtte. Lelke nagy erőfeszítésre volt képes, egyedül a szépség sugallata és tiszta ereje által. Valami természetes ösztön hajtotta az új felé, valami mohó vágy, amely szinte nem is talált kielégülést. Lelkét örökös, mosolygó optimizmus jellemzi, az az „elisiumi” érzés, amely oly jellemző lelkiállapota e kornak. Hangyaszorgalmával is az új magyar típusa: sokat keil dolgoznia, hogy évtizedek, évszázadok mulasztásait pé>toln.i lehessen. Folyton tanul, és idegen szépségek ihletéből merít. Minden szépségvágya mellett is praktikusabb, mint Bessenyei, jobban látja eszménye: a szép nyelv megvalósításának módjait. Ezt az egyhangú, nehézkes magyar nyelvet teljesen meg kellett újítani, hogy teljesíthesse hivatását, s a magyar géniusz kifejezője legyen. Nyers ereje mellett, amely úgy látszik nyelvünk alaptulajdonsága volt, amint a múlt századok lelkét visszatükröztette, most már új lehető-

ségek megvalósítójának kellett a nyelvnek lennie. Kellott, hogy kifejezze a finomabb korok lelkét: a természetérzés lágyágát, a finom érzelmességét, a bölcselkedést, a ködös bánatot, a borongó festőiséget. És Kazinczy e mellett egységes irodalmi nyelvet akart teremteni. Ez a törekvése méltó előzménye lett ama belső, igazi célnak: eszköz a *magyar lélek egységének* megteremtéséhez. Fajszeretete szerencsésen egészítette ki humanitását, jámborságái és felvilágosodottságát. Miután a külső, praktikus világban végzetes sebeket kapott, figyelme nagy makacssággal fordult a szépség és az irodalom felé, amely után olyannyira lelke mélyéből szomjazott, így teremtette meg egyénileg is lelkének harmóniáját. A szép formán át valóban szelid álomnak tűnik fel számára az élet, s a csataterék csattogó fegyverei hetyett az ábránd szelíd fuvolája hangzik fel a képzeletbeli tájon, amelyet a széplélek a valóság helyett teremt magának. Mégis nála nagy az ellentét a művészetre törekvő nyelv s az ábrándos, bágyatag tartalom között. Ő is dilettáns végeredményben, de dilettantizmusa teremtőnek tűnik fel, ha működése összeségét nézzük. Szíve a szépség sokkal nagyobb birodalma előtt tárul fel, fogékonysága sokoldalúbb, mint elődei közül bárkié. Egyéniségének sokoldalúságát leginkább leveleiben látjuk: felfogását a költészet nemes hivatásáról, a vágyat, hogy közelebb hozza az irodalmat a közönséghez, vágyát a halhatatlanság után. Itt érezzük érzékeny, lobbanó szívének melegségét, ízlését, agitatív tehetségét, tanítási hajlandóságát, hiteti az emberi és nemzeti tökéletesedésben. Kazinczy a magyar élet mestereinek sorába tartozik. Először érezte át a forma jelentőségét, a nyelv fejlődésének lehetőségét, s először lett figyelmes a nyelv rejtett szépségeire, amelyek elemezhetetlenek, finomak, elszállnak mint a virágillat, de megvannak, élnek, csak lélek kell, amely érezze őket.

36. *A magyar iskola.* A különböző iskolákban érdekesen jelentkezik a különféle művelődési tényezők hatása. A deákos iskola leginkább a tanulóévek emlékeiből merítő értelmiség s a papság köreiből támadt. A németes iskola polgári, kozmopolita eredetű. A franciás iskola a korszellem hatása alatt keletkezeti. A magyaros iskola — bár idegen hatás alatt ébresztve — a magyar lélek őstalajából táplálkozott. Midőn az új irányokkal szembeszállt, amelyek idegenből kerültek hozzánk, védte azt, amit a magyarságban eredetinek vélt, s ezzel nemzeti hivatását teljesítette. A régi lélek némely vonásai: az egyoldalú világfelfogás, az önzés és a szűk látókör ennek az iskolának a tagjaiban találhatói meg. Mégis az ő erős magyar érzésük volt az alapja az átalakulás nemzeti jelentőségének. Ebben, hogy hogyan változott ez a magyaros iskola a későbbi népies-nemzeti irányra, tanulságosan láthatjuk az átalakulás lélektani tényezőit. A felvilágosodás revízió alá vette a multat, s felébresztette a vágyat a magyar élet átalakítására. Az összehasonlítás élménye, amely a külfölddel való érintkezésből keletkezett, ráeszméltette a magyarságot elmaradottsága tudatára. Az irodalom lassan a nemzeti élet egészét hozza vérkeringésbe, s megszabadul hivatásának egy oldalú felfogásától: a dicsőítéstől. Az eleinte naiv teremtővágy a kritika folytán megtisztul, s ezzel magasabb szintézis jön létre, amelyben a magyar elemekbe idegen tanultság olvad. Ezerhangú zenekarrá változott így az irodalom, amely felvilágosított, biztatott, vigasztalt, rajongott, titokzatos mélabúban borongott, s a halál leplét borította a jövőre, majd a dicsőség biztató képeit csillogtatta meg. Céljai elérésére felhasználta a hazafiságot, az ember-szeretetet, az idegen iránti ellenszenvet és rokonszenvet, az önértetet, az álmodozást, a ki nem mondott, de mindenki által érzett vágyat, a sérelmet, a dicsőséget, a bánatot az elkeseredést és a hitet. Ha az irodalmat egészében tekintjük, akkor jobban láthatjuk végtelen jelentőségét, amelybe egyesek érdemei olvadnak.

Naiv, kritikátlan, de lelkesen magyar a hang. amelyet Dugonics

megüt *Etelkájában*. Ennek az írónak egyszerű a világnézete: ami magyar, az jó, ami idegen az rossz. Mint elfelejtett emlék itámad fel itt újra a nemzetiség eszméje. Midőn Dugonics képzelt világot támasztott fel a múlt helyett, természetesen járt el oly korban, amelynek elején a magyar múlt a közlélekben szinte halott volt. Jellemző ennek az iskolának a felfogására Pestnek a rajza, amelyet Gvadányi Peleskei nótáriusában találunk. Míg az ő művében a szatíra ostorával csipkedi az író a pesti életet, s evvel szemben a régi, egyszerű erkölcsökre mutat rá, addig Gaál György később a „Tudós Palócban” már bizonyos szeretettel és megfigyelő erővel jellemzi a magyar fővárost, (181K5.) Kisfaludy Károly pedig Tollagi Jánosában (182C1.) már a vidéki elmaradottságot gúnyolja ki. Kisfaludy idejében Pest már mint a magyar lélek jövődő központja szerepel, míg Civadányi idejében a nemesi kúria, a magyar vidék az, amelyből a magyar kultúra istápolása megindul, hogy aztán a fővárost megmagyarosítva egy központot teremtsen magának s meginduljon a magyar kultúra történetének egyik legfontosabb folyamata: az első magyar nagyváros alapítása. Később Pest már fantasztikus arányokat ölt a romantikusok fantáziájában, akik Paris rejtelmait akarják ebben az egyszerű városban megtalálni. (Jósika, Nagy Ignác.) A 48 utáni időben Pest már a magyar ifjúság délibábos álmainak a helye; azonkívül, hogy a magyarság központja lett (Arany L.), már feltűnnek benne a nagyváros első bűnei (Csiky), majd minden nagyváros sorsára jut: nemzetközi színezetet vesz fel. A magyar idealizmus azonban a fővárost a nemzeti öntudat és a magyar halhatatlanság kifejezőjének szánta.

A magyaros iskola fejlődésének következő korszakát *Kisfaludy Sándorban* kell keresnünk. Ő már nem külsőségekben, inkább szellemben magyar és pedig dunántúli magyar. Tehát jellemzi az erős magyarság, a nyelv kultusza, az irodalmi működés hazafias felfogása, akárcsak a régebbi magyaros írókat, de jellemzi azonkívül a nemesi erények dicsőítése is. Tehát valami reális, pozitív alapja van a magyarság hirdetésének, nem merül ki általánosságban, ami nagy haladást jelent a magyar éleít értékének igazi felismerése felé. Pontos Kisfaludy költőisége is, amelyet hiába keresünk a régiek dilettantizmusában. Itt is még többnyire dicséretben merül ki a magyarság, de magyar felfogás nyilvánul meg a szellemben, s magyarok különösen a természet színei: a Dunántúl szelíd dombjai, a Balaton hatalmas tükre, amelybe mint tüzgolyó zuhan le a nap, midőn a hold bánatos félénken bukkán elő a hegyek mögül. Evvel szemben *Kisfaludy Károly* magyarsága már kritikusabb, objektívebb, ő már olyannak látja a magyart, amilyennek szeretné, olyannak, amilyen valóban.

37. *A deákos iskola.* Az 1790-es években a magyar nyelv újraéledt használata mély tartalmú: a nemzeti visszahatás eszköze, az önértet lángja, a teremtő lélek ébredése, a megújulás eszköze. A latin nyelv használata jó volt a rendi kapcsolatok fenntartására a különböző nemzetiségek között, de most már nem erről van szó, hanem a nemzeti kapcsolatok helyreállításáról a nemzöt különböző társadalmi osztályai között. Mások a célok most, amelyeket a költészet el akar érni. Előbb főleg a vallásosságot táplálta, majd víg órákat idézett fel, barátok kedveskedési eszközT volt, vagy a szerelmi szenvedély tüzeiben égett, azután tanítani, felvilágosítani akart. majd. az emberszeretlet. a szabadság dicsőítésére szólalt meg. Az írók egy csoportjánál most komoly tógát ölt a költészet magára, fenséges hangokat hallat, amelyek halálról, pusztulásról szólnak, s a nemzeti lelkiismeretet ébresztgetik. A deákos íróknak az volt a hivatásuk, hogy felébresszék, s legmagasabb fokra fejlesszék a magyarságnak a klasszikus szellemmel való kapcsolatát. Először csupán a formára ügyeltek, s gyönyörködtek az antik és magyar nyelvgeníusz találkozásában. De ez a klasszicizmus csak külső utánzás volt. A két nyelv benső egymásra hatása csak belülről, az antik

szellem megérzése és felismerése által volt lehetséges. Már Baróti Szabó is tud megrázóan szólani, Rájnis is megszólal, örül a magyar nyelv együgyű diadalainak, amelyeket a klasszikus mértéken arat. A klasszikus nyelv szépségét: tömörségét, festőiségét és zord zeneiségét már belső hevülettel érzi át Virág. Berzsenyi költészete az antik szellem hatásának nagy diadala. Klasszikus erővel jelenik meg nála a magyar hangulat: a lelkesülés és mélabú ama sajátos vegyülete, amely e nemes léleknek is legmélyebb saját-sága volt. Az Istenkeresés fénylő szárnyalása s a kétségbeesés mély örvényei egyformán jellemzik Berzsenyit. Mélyreszáll, de mindig fel tud emelkedni. Némely költeményének objektív mélységében mintha a nemzeti géniusz panasza hallatszana (Magyarokhoz). Szigorú erkölcsi eszmények ihletik, amelyek megalkuvás nélküli bánattal töltik el költészetét. De mindig érez zük a nemes szándékot, amely e fenséges költészet próféciáiból, fenyegetéséből meríti lelkesedését, s elmúlt harci dicsőséget akar megaranyozni. A nemesi erények feléledésében bízunk, de a fájdalom és a remény, amely ihleti, sohasem fogja hatását eltéveszteni, merít őszinte, örök forrásból fakad: a magyar lélek életet szomjazó mélységeiből.

38. *Csokonai Vitéz Mihály és a magyar élet.* A XVIII. század eszméinek hatására támadt e korban a magyar lélekben a humanizmus, a művelődési vágy, a természet iránti szeretet s a vallásos optimizmus. Ez eszméknek kifejezője nálunk Csokonai. Sokoldalú műveltségű író, de eredeti és magyar költő is. Magyar az ő franciagyűlölete, amellyel korának a hangulatát fejezi ki, magyar a lelkesedés és bánat, amely lelkét eltölti, az idealizmus, amellyel a világot nézi, magyar a jókedvben és tréfában való gyönyörködése, öröme, fájdalma, csapongása, könnyelműsége és nyomora, s magyar a lelkét eltöltő harmóniavágy. Mégis sok idegen, rokokó elem van e költészetben, ami lelkének egy képzel, a valóságnál szebb világ után való szenvedélyes vágyakozását mutatja. De már feljajdul benne a magyar költő fájdalma, akit nyomorúságra ítél a sors, aki helyről helyre vándorol, mint a komédiások, s mulattatni kénytelen, ha sírni szeretne is. Már testvéreinek érzi a természetet, a Balaton vigasztalást jelent számára, nála a természet átérzi az ember bánatát. s a tó a bércein veri ki a kétségbeesés és a fájdalom jaját. A költő már egyénileg érzi át a magyar természetet. Érezheti a szelíd dunántúli völgyek lelkét, míg szívében a magány, a fájdalom és a csalódás ver tanyát. Lelke mégis harmóniára termett, mint általában a XVIII. századé, de az ehhez vezető út nála nem a kétségbeesés, hanem a vidámság, a szeszély és a dévajság, néha a gyöngéd szomorúság, amely mintegy megnyíhíti és megaranyozza az élet egyhangúságát. Nem a trombita zord és harcokat visszhangzó módja felel meg ennek a léleknek. Övé a rokokó fuvolája, amely játéknak tünteti, fel a vágyat és tüneménynek a reményt. Az érzelem nála sóhajok között támad és sóhajok között hal meg, mint egy emlék. Fő vágya nem az életre való hatás, hanem a boldog béke, amely lehet bánat is, bánatban rejlő halhatatlanság. Csokonai jövő századokra függeszti szemét, mint majd később Petőfi, de míg Petőfi-ben a világszabadság hatalmas ihlete szólal meg, addig Csokonai csak az egyéni, művészi halhatatlanságra gondol. Van valami szűkkörű, valami egyhangú Csokonai világában, de olyan volt a kora is, s ő ennek a hangulatát fejezte ki. Az e korbéli társadalom végnélküli mulatozásait, durva tréfáit, s lassan lassan ébredő nemesebb vágyait éneklie meg Dorottýájában is. Művészelében még sok külsőség van, sokszor játéknak tűnik lel, de vannak oly egyéni akkordjai, amelyek a legjobb magyar poéták közé sorozzák, azonkívül, hogy korának is halhatatlan tükre.

39. *Kármán József.* Kármánt szintén e korszak egyik legjellemzőbb lelki megnyilvánulásának lehel tekinteni. Apja még a régi világ puritán protestáns embere, de Kármán József már elszakad a régi világtól. Lelké-

nek történetét írja meg a Fanniban: a vágyak égető hatalmát, a rousseauizmus vigasztalását, amely az emberi bánatot a természet részvétével enyhíti, a humanizmust, amely egyforma szeretettel ölel magához minden élet, a jóságot, amely áttöri a részvét és aggodalom szavával a társadalmi konvenciót. A szépség világában gyönyörködik, ez a menedék az élet kegyetlenségei elől menekülő léleknek. Az ébredő társasélet s a szalonok eszményi légköre szólal meg e költő műveiben, miközben figyelme nemcsak az árnyként elsuhanó sziluhettekre tapad, hanem messze elszáll a poros magyar földre, felfedve annak minden fájdalmas hátramaradottságát. Látja kora magyarságának legfontosabb bajait: a központosító eszme, az egység hiányát s a kritikátlanságot, amely az idegent, az utánzókat az eredetiség színében tüntette fel, imádattal veszi körül. Holott a művelődés lényege nem a formában, hanem a tartalomban van. A cél a fő, nem az eszköz, az eszmény fontosabb, mint a hozzá vezető út. Az eredetiséget pedig a nemzeti jellegben, a magyarság megnyilatkozásában kell keresnünk, amely minden nagy egyéniségben jelen van kisebb-nagyobb mértékben.

40. *Kölcsey Ferenc.* Még fokozottabb mértékben jut kifejezésre ez a lelki fejlődés a magyarság felismerése felé e kor tragikus írójában: Kölcseyben. Szigorú erkölcsiség és igazságszeretet lelke fő jellemvonásai. A mérték, amelyet elveiben alkalmaz, az eszményeitől hevített és tökéletességre törekvő lélek haragjának eszköze volt. De a hang már az új magyar lélek megnyilatkozása, amely önismeretre, igazságra, önmagának és helyzetének felismerésére törekedett. A magyar lélek benne fejlődött a kritikai felfogás felé, amely legmagasztosabb kifejezését Széchenyiben érte el. — Kölcsey szónoklatai ismét új oldalról mutatják lelkét: bátorságot, önfeláldozást, igazságkeresést látunk ezekben s azt a meggyőződést, hogy a magyarságot csak az eszményiség lendülete viszi előre. Valami szent magány veszi körül, ami az élet csúcsein élő emberek sajátja. Van benne forrongó nyugtalanság is. A lélek harmóniája már nehezen őrizhető meg, ha az ész és a szív oly nagy követelményeket támasztanak egymás iránt, mint ezt Kölcseyben látjuk. Benne tehát a magyar lélek magasabb, előkelőbb harmóniára törekszik. A kritikai szellem ébredését mutatják bírálatai. Ezek azonban még koraiak voltak. A gyermekből ifjai akart nevelni s a gyermek sárral dobáta meg nevelőjét. Csalódva a magyar életben, melynek mégis rabja volt, a valóság elől az eszmények világába menekült. Ez tükröződik szépszándékú költészetéből is, amely tele van tiszta gondolatokkal, ideális lendülettel, s néha egészen a zenéig szárnyal fel, úgy ahogy kora a zenét felfogta: mint örök indulatokból fejlődő elragadtatás. Van valami ebből az örök zenei nyugtalanságból a lelkében is. Örökös küzdés, hullámozás a lelki élete: dithyramb gyanánt szárnyal és lendül fel a magasba.

41. *Katona József és a magyar élet.* Katona József világa egészen más már, mint a Kazinczyé. Nem az álmokat, nem a formákat keresi, hanem a tragikus valóságot. A költői képzelet itt már a valóságig hatol, a valót formálja. Mennyire ennek az új léleknek a stílusa a Bánk Báné. Az igazság szeretet, a komor józanság nem teremthetett volna magának ennél igazabb kifejezést, mint ezt a drámát. Benne a valóság ellen lázadó, belső sebekből vérző ember nehéz szavak és súlyos tettek vértetéiben bukik el. A szavak felszakadnak, mint a seb, néha török tompa pengése visszhangzik bennük. Felharsan a düh és a gyűlölet dübörgő moraja, s az örület lázas víziói kergetik egymást. De nincs e drámában semmi áradozás, nincs benne meszterkelt szentimentalizmus, meri a szereplőkben van valami, ami a közönségesnél nagyobb mértékei megbír, megnőnek a dráma fojtott légkörében, mintha sorsukkal akarnának birokra kelni. A drámai szenvedély néha fájdalmas szünetekben jut kifejezésre amelyek — akárcsak a csend a Divina Commediában — tele vannak habozással, vívódással s néha a lázbeteg éles

látomásaival. A Bánk bán kulcsát Katona felkiáltásában kell keresni: „Bánk bán én vagyok”. Egyszerre benne dobog, benne él minden, akárcsak a Széchenyi-korszak lelkében, amelynek előfutára, a hazafi láng sorvasztó ereje, az ideggyűlölet lobogása, a nép véres szenvedése, Kelet s Nyugat fájdalmas találkozása. Az ész és szív tragikus harca ez, az észé, mert nem tudja megakadályozni a szenvedély kitörését, a szívé, mert romlásba dönti az életet. Szörnyű és kikerülhetetlen az út a halálba: megindulunk rajta, nem is tudjuk hová, csak akkor, amikor már késő. A magyar élet legmélyebb motívumaiból merít a költő, midőn bemutatja a királyhűség és függetlenségi vágy, a lovagiasság és a vak szenvedély, a törvényisztelet és az erőszak, a nemzeti gőg és a hideg józanság, az igazságvágy és a/önzés, a lelkesedés és az elkeseredés, a nagyszerű fellobbanások és a keserű ébredések, az idegen erkölcsök és a magyar eszmények harcát. A vége pedig a Törvény, a szinte metternichi Rend diadala: hallgatás, temetkezés. És mennyire benne van a költő alakjai lelkében: Petur lázongása az ő fellázadása, Bánk nemes mérséklete az ő lelkéből fakad. Tiborc panasza az ő végtelen részvéte nemzete sorsa iránt. Egyúttal korának hangulatai is ezek, amely lázongás, mérséklet és panasz között vergődött. De az egész olyan mintha messziről, a lélek mélyéből jövő szózat lenne, örök panasz a végzet ellen, zokogó jajszó, amely egyszerre kitör, megmagyarázhatatlanul, a végzet erejével. A korszak lelkében, akárcsak a Bánk bánéban már duzzad a tettvágy, de mindenütt még korlátokat lát maga előtt, s így lelkesedés és kétségbeesés között ingadozik. Azonban Petur szavaiban van már valami a következő korszak szenvedélyes tettvágyából és proféciaiból.

42. *Az érzékeny lélek és a hazafiság.* Széchenyi korában már nem az érzékeny széplélek az eszménykép, hanem a hazafi. A kettő közötti átmenetet érdekesen és tragikus módon tünteti fel Kölcsey. Benne már nincs meg az érzékeny széplélek ama tulajdonsága, amelyet Goethe hangsúlyoz a „Széplélek vallomásaiban: minden szenvedés és nyugtalanság ellenére is végül kibékítő harmónia. De nincs meg benne a cselekvésre vágyó ember bizalma és optimizmusa sem. Sajátságosan vegyül az ő lelkében a szenvedő lélek vergődése, olvasmányai hatása és a *Système de la nature* oly fájdalmasnak érzett materializmusa. Sajátságos hajlama van a „fájdalom édessége iránt”, s rajta tényleg beteljesül Matthisson mondása: „Schlägt ihm ein ähnliches Herz, so geb er sich ganz und auf ewig: Bleibt ihm dies Kleinod versagt: Werd er sich selber die Welt.” A magány és fájdalom „édes mélabúja” gyakran elfogja. Egyik levelében azt mondja, hogy a „Süsse Wehmut” nemcsak a szenvedést kisebbíti, hanem a szenvedés géniuszára is megtanít, amely testvéres az örömeivel. A szenvedésnek két belső okát látja: egyik a csapongói fantázia, másik az érzékeny szív. „Mert szenvedek én, mint itt senki körülöttem nem szenved, egy szó; egy tekintet, egy távol sejdítés lever, s nemsokára elemésztődöm én.” Az érzések túltengésével jár, hogy minden energia az érzésekbe menekül, s a cselekvésre már sem erő, sem kedv nem marad. A költő így csak „eltűnt örömök virágait tépi.” A szentimentalizmussal kapcsolatos az erő sajátos érzése, de ez az erő a szív ereje, nem az akaraté. Mily csodálatosan fejezi ki a költő, midőn egy helyütt így szól: „Mert akinek erő jutott, és mégis ül, az rabbá teszi magát, s nyugalma hasonlít a leláncoltatáshoz, amelynek érzése oly kínzó, oly tompító.” Szellemi kiválóságának az érzése sem hoz örömet neki, mert érzi elszigeteltségét, s átborzong rajta a „porba sülyledéstől való félelem”: „Hányan vagyunk, akik fiatal korunkban firkálgatunk, s majd elfeledjük a tudományokat, a nyelvet s a pórnéphez sülyyedünk.” Fokozódó pesszimizmus is mutatja, hogy korával ellentétbe került, amely tette és cselekvő hazafiságra vágyott.

43. *A magyar lélek Széchenyi korában.* Az 1825-ös évek előzményei

az irodalmi virágzás, amely a nemzeti öntudatot igyekszik felébreszteni, s a kormány elhibázott politikája, amely kihívja a nemzeti ellenállást, s így országszerte hazafias ellenállást kelt. E külső és belső ösztönzések hatása alatt történik a magyar élet egyik legnagyobb eseménye: Széchenyi felépése. Benne a magyar lélek öntudatának és önismeretének legnagyobb fokára ért el. Éles szemmel ismeri fel a helyzetet, s kitűzi a cselekvés főbb eszményi céljait: az egységesítést, a központosítást, a művelődést, a nemzetiség kifejlését az alkotmány kiterjesztése és a kultúrában való haladás által, a megerősödött erkölcsiséget, amely a nemzeti élet egyetlen igazi biztosítéka, s az anyagi gazdagodást, meri ez a haladás alapja. Hallatlan felelősségérzete eleinte hatalmas cselekvésvágygal és optimizmussal vegyül később nemzetét féltő kifakadásokban jut kifejezésre. A magyar léleknek új irányt szab: a múlt imádata helyett a jövőért való munkát hirdeti, és a jövőért való aggodalom alapján szigoiú kötelességteljesítést követel. Széchenyi határtalan lelki erővel nyomja el a lelkében jelentkező kétségeket, holott az ő lelkét ugyanaz az érzés járja át, mint koráét. Kora írói (Vörösmarty) oly csodálatosan fejezték ki az élet és halál között álló, majd égbe szálló, majd porba sülyedő magyar lélek e korbéli hangulatát. Nagy elhatározások előtt állt akkor a magyarság. Széchenyi és lelkének rokonai, valamint a kor, amely az ő vezetése alatt állt, mentek attól a boldog optimizmustól, amely a felvilágosodottságból, vagy a költészet naiv ábrándjából, a szív, vagy az értelein túzásaiból támad. Mentek a sötét pesszimizmustól is, amely hamis analógiák alapján állva könnyelműen és felelősségérzet nélkül siránkozó hangon mondott halált a nemzet fejére. Ő és kortársai a magyar erőforrásokat keresték, s ezeket — nekünk is örök tanulságul — sikerült megtalálniuk. Megtalálták az erőforrást a nemzet őseréjében, amely minden szenvedést kibírt, oly szenvedéseket is, amelyekbe más nemzetek régen bele pusztultak volna. Továbbá megérezték a faj ifjúságában, amelyet nem érintett még az erkölcsi romlottság. Megkeresték a nemzetnek eddig még jogokban nem részesített millióiban, amelyeknek felemelését célul tűzték ki. Megtalálták a kulturális céokban: ezek a nemzet halhatatlanságát biztosítják azáltal, hogy a legnagyobb erőt: a szellem és az erkölcs erejét adják a nemzetnek. Es megtalálták e föld végtelen gazdagságában, amelynek feltárása és kihasználása a lehetőségek egész sorát mutatja. Széchenyi az első irodalmunkban, akit alapos vizsgálat alá veti a nemzeti lelket, hogy megtalálja benne eszményét: az örök magyart.

44. *A hazafi.* A széplélek ideje is elmúlik lassan, s az 1820-as években már elevenebb lendületet vesz a magyar élet. Ennek a kezdeti némileg visszanyúltnak az 1790-es évekbe, midőn II. József intézkedései ellen kitor a magyarság elkeseredése, s a magyar koronát diadalmenetben kísérik haza. Ezeknek az időknek az eszményképét kell látnunk Gvadányi; Falusi nótáriusában. Ez a nótárius a hazafi első típusa irodalmunkban, ő mutatja ennek a típusnak az első fokozatát, a külsőséges hazafit. Kissé rideg és groteszk, vidéki patriotizmus ez, amelyben a lelkesedés és neveltségesség vegyületét találjuk. Gyűlölettel és elkeseredéssel nézi ez a vidéki nótárius a kor elnémetesedett magyarját. Sorra megszégyeníti e kor tipikus alakjait: az angolcsattos, franciaruhás ifjút, aki kötél-táncosnak látszik, a cifra kapitányt, amint ezüst tarsolyával, arany kardbojtjával közeledik feléje. A nagy fehér kalapok és hamuszín frakkok nagy ellensége megáll a pesti malomnál, a császárfürdőnél, mindazokon a helyeken, ahol a sétáló közönség megfordul, s elmondja hazafias feddéseit. A szűk látókörű, becsületes vidéki nemes típusa ez a „nótárius”. Idegengyűlölete s a magyarság külsőségeihez való ragaszkodása e kor jellemző hangulata.

A következő fokozatot Kisfaludy Sándor költeményeiben láthatjuk, akinek műveiben a békés, dolgos konzervatív dunántúli magyar élet biz-

tonsága elevenedik meg előttünk egyszerű, idilli szokásaival és erkölcsével. Azt a csendet, azt a békét, amit érez, szeretné látni a magyar életben is. Hazájához igazán, szívből ragaszkodik, meg van győződve arról, hogy a világ legdicsőbb népe a magyar, s bemutatja a magyar erényeket: a hazafiságot, a hősiességet és a férfias erkölcsösséget. Megelevenedik ti költeményeiben a magyarság királyhűsége, retorikus patriotizmusa, s az a vágy, hogy térjünk vissza az ősi erényekhez, az ősi erkölcsökhöz. Tele vannak művei a magány dicsőítésével, amelyben a bölcsesség a vezér, s a természet a könyv. Megszólal a függetlenségi vágy, amely a pénzt megvetéssel sújtja, mert megzavarja a lélek békességét és szabadságát. Az egyszerű, megelégedett élet elevenedik meg a Boldog Szerelemben, amelyet a méhek zümmögése, a kalászkok zizegése tölt be. E csendes világ felett nem lebeg a nyugtalanság és halál, csak a balatoni halászsas szárnyal felette méltóságteljesen. Nincs szó tetről, haladásról, megújulásról: csend borul az életre, boldog a magyar a maga kisszerűségében. irtózik minden felfordulástól.

Azonban ez a világ nem tarthatott sokáig. Csakhamar felriasztják a magyarságot az új idők, s evvel együtt új vágyak, új hangok, új eszmények kezdik felkesíteni az írókat. Egy új generáció jelenik meg, amelynek mások a tervei, ábrándjai, más a világnézete, mint az előbbi koré. Mintha Markó Károlynak, a romantikus tájképfestőnek egy képét látnánk e korban, s ennek a hangulatát élnénk át. Van valami élénkség, s ugyanakkor valami álomszerűség ezekben az alakokban. Messze hegyekre látunk, aranyvörös nap tűz le vad romokra, sugárzó ég boltozódik a táj fölött, s éles körvonalú pálmák csalogatnak ismeretlen tájak felé. Kisfaludy Károly vázlatai között is akadhatunk ilyen hangulatokra, amelyekhez vad viharok, égő házak és földig hajló fák szolgáltatják a dekorációt. Van valami nyugtalanság ennek a kornak az embereiben, s ez fejeződik ki az úgynevezett *haladó hazafi* típusában, amely e korszak irodalmát ihleti. Legkitűnőbbben talán Fáy András regényének egyik főhősében: Bélteky Gyulában találjuk ezt a típust megszemélyesítve. Különösen jellemző ebből a szempontból a következő hely. A regény egyik alakja megmutatja Széchenyi elvei szerint berendezett birtokát, s ez a látvány felejthetetlen hatással van az ifjú regényhős lelkére: „Gyula lelke kényben úszott, miként Kolombé, . . . midőn a sejtett új világra kihág. Teljes ragyogásban látta itt maga előtt állani a lelkében szunnyadt szép ideált, íteljesedni szép álmait, létrehozva nyájas sejtéseit . . . Érzetei kiemelkedve a jelennek szűk köréből, százado kon terjedeztek előtte. Csupán egy homály lappangott köztük, amely fanyarul ülte szívét: az. hogy nem vala az első, hogy megelőzték szép tervei kivitelében, nem ő lehet a szerencsés alkotó, s számára már csak a követés ösvénye álla nyitva.” De erőt vesz ezen az önző érzésen és megfeddi magát érte. Úgy érzi, hogy munkára van szükség, de ebben a munkában homályosuljon el az egyéni cél, s csak aiz az érzés töltse el a lelkét, hogy a haza ügyének kell használni. Nem a múlttól van szó, hanem a jövő előkészítéséről, ami lelkesedést, önfeláldozást, józanságot és nagylelkűséget kíván.

A hazafiság legtökéletesebb ideálját Széchenyi alkotta meg, midőn megteremti csodálatos és hősiés vonásokkal a Kelet Népében az „örök magyar” típusát. A magyarságnak ebben az ideáljában egyesül, amire Széchenyi és kora törekedett. A *jövőben való hit*, az *alkotásvágy* és *felelősségérzet*, a mély *hazafiság* és a *tettvágy*, az *egység*, a magyar *ideálokhoz való hűség* és a nemes *humanitás* eszméje. Valóban a hazafiságnak ez az ideálja alkalmas lett volna arra, hogy a nemzetet a halhatatlanság felé vezesse.

45. *Széchenyi és a magyar lélek*. Széchenyi legjobban látja azt az elvet, mely már a múlt század végén is fel-feltűnedezik, s mely szerint a magyar élet problémája elsősorban kultúrprobléma. Ám ő ezt a szó leg-

mélyebb értelmében veszi: nemzetnevelési értelemben. Látja a magyar lélek hibáit: az álmodozást, amely tétlenné tesz, s kényelmesen, szemlélődésbe merülve teng, az elvakultságot, amely a régen begyökerezett, izolált meggyőződések vagy megszokások talajából fakad, s épen ezért képtelen a jelen követelményeit felismerni, a közönyt, apáthiát, midőn a magyar elzúgatja maga fölött az idő árját, a gögöt, amely gondtalanná és igazságtalanná tesz, az önismeret hiányát, midőn a magyar oly erényeket magasztal, amelyek esetleg sírjai felé sodorják, s különösen a haladás iránti érzék hiányát, amely a nemzet teljes elszigeteltségéből fakad. Azért egy nevelési programot dolgoz ki. Ennek segítségével a nemzetben lappangó erőforrásokat akarja kifejteni. Eleinte biztatja, s hatalmas szózataival lelket önt az elalélt It estbe. Ezáltal előkészíti a nemzeti lélek fejlődését. Ez első műveinek a hangulata. Nem állandói hangulat ez, hiszen Széchenyiben, az ő beteges, idegesen érzékeny szervezetének küzdelmein át meghatározva láthatjuk a polgári hősiesség örök példáját történelmünkben. Átéli a magyar teremtő lélek különböző fokozatait: a teljes csüggedést, az idegenbe bujdosást, a honvagyat, a szinte vallásos erővel érzett küldetés tudatát, a remény megújulását, amelyet a cselekvés ösztöne kelt a szívben, a prometeusi lázat, amely az istenek társává tesz, s a hangulat további változásait az ujjongó optimizmustól az örjöngő kétségbeesésig. S ezeken a különböző hangulatokon átszöve, néha túlzó élességgel, máskor tragikus biztonsággal látjuk magunk előtt a magyar lelket, úgy ahogy Széchenyi látta azt.

Széchenyi szerint minden arra való, hogy bő áldást hintsen az országra. Azonban a magyarok nem tudják egymást megérteni. A magyarság nem is sejtje a halálát, mások mondják ki azt. A magyar legnagyobb ellensége önmagának: meghasonlása által. Csak a felelősségérzet és munkavágy mentheti meg a nemzetet. Az álmodozás, unalom és életgyűlölet ellen legjobb orvosság a munka. Ez fogja felemelni a magyarságot, amelyben többnek kell lenni a felfelé szárnyaló erőnek és vágynak. Nem elég az ész ereje és elgondolása, oly hazaszeretet kell, amelyből gazdagság, erő és fény fakad. A magyar lélek hajlik az illúzióikra. Így a külső szabadságot többre becsüli, mint a belsőt, amely a lélek függetlenségében áll. Erre pedig több lelkiismeret, több élettudomány, nagyobb összhang és nagyobb gazdasági erő kell, mint amilyennel a magyarság rendelkezik most. Szerencsétlen részekre bomlása miatt nem indulhat meg az igazi vérkeringés a nemzeti testben. A korlátlanúságot sokan szabadságnak tekintik, némelyek meg a nemadózásban látják a szabadságot. Mások azt hiszik, hogy az önismeret hiánya dicsőség. Kerülik a munkát megvetik a haladást, s nem látják, hogy a nyugalom, a tétlenség: halál. Az önbálványozás helyett, amely jellemző a magyarságra: csak kettő menthet meg bennünket: az igazi nemzeti öntudait és műveltség. Ezzel szemben a magyarság tele van előítéletekkel, amelyek műveletlenségéből és macacsságból folynak. A haladást sem ismeri fel helyesen a nemzet, holott ez az egyesült nemzeti erő fejlődéséből áll. Ennek feltétele, hogy ne a multat bálványozzuk, hanem szakadjunk el a múlttól, ha útjába áll a jövőnek. Ennek megfelelően a nyelvnek is élőnek kell lenni, nemcsak a durva erő, hanem a műveltség hajlékony kifejezőjének is. A műveltség és belátás meg kell hogy változtassa a magyar fejességet, amely előtt úgyszólván ismeretlen a középút fogalma. Az ítélőképesség igen alacsony fokon áll: a külszint többre becsüljük, mint a belső értéket. Az örökös ellenzékiesség is káros a magyarság fejlődésére, mert többnyire nem az igazság kikutatásában áll, hanem a magyarság dicséretében. Mindenekelőtt pedig a cselekvésre képtelenséget támadja a magyarban. Elmélet, privilégiumokhoz való ragaszkodás, ellenzékiesség, bizalmatlanság bénítja meg a magyar lélek erejét. Ezek helyett cselekvés, nemes gondolkodás, igazi hazafiság és bizalom kell. Hiányzik a magyarságból az igazi

vetelkedési ösztön, amely a haladás legfőbb rugója. Ezért többre becsüli a kellemvágyat a haszonnal, a nemesi jogot a szabadságnál. A durva erő helyett a széplélek, az elmaradottság helyett a műveltség, a tétlenség helyett a szorgalom, a szalmaláng helyett az állhatatosság fogja felemelni a magyar lelket. Az élet még előttünk van, a múlthoz való ragaszkodásunk hamis, mert miit is találunk ai múltban? Nemcsak az erényeket, de a magyar lélek bűneinek a lajstromát: az előítéletek uralmát, a vadságot, az irigykedést, fondorkodást és a meghasonlást, a nemtörődömséget, az önimádatot és gögőt, amelyek a nemzetet sírba fogják vinni. A harcok vad kora elmúlt, új erényekre van szükség a régi bűnök helyett. Ép azért nem szabad lehetetlen célt kitűzni a magyar lélek elé, hanem lassan, de folytonosan kell vezetni a tökéletesedés felé. Míg más népeknél a haladás többnyire külső ösztönzés következménye volt, amely felvilágosult uralkodóktól indult ki, nálunk a haladásnak önként kell bekövetkeznie: a hazaszeretet mennyei sugalmától indítatva. A szűk felfogás helyett magasabb szempontból kell felfogni a nemzet helyzetét. Ha felülemelkedünk, „az emberiséget dicsőítjük meg”. Ki kell használni a magyar szabadságvágyat és hazafiságot a nagy célok elérésére. A magyarságot eddig inkább ösztöneinek engedték át, nem az értelem kormányozta! cselekedeteit, azért hajlandó oty gyorsan átcsapni a lelkesedésből a kétségbeesésbe. A magyarság, amire oly büszkék a magyarok, alig egyéb még, mint egy röpke szó, álomszerű „könnyű lebegés”. A magyarságnak tartalmat kell adni, akkor tisztelet is fogja környékezni. Rajongás helyett az értelem egymásutánjához kell szoktatni a magyar lelket. Nem szabad a szenvedélyek fellpbbanását elősegíteni. A híg velőből szűk élet következik. Ezért kell művelté tenni a magyarságot, mert helyzete a legnehezebb, s úgyszólván végveszélyben forog, ha korán magára nem eszmél. Tanácsadóból végrehajtóvá, parancsolóból szófogadóvá, oktatóból tanulóvá kell lennie a magyar léleknek. Nem tisztán az ész világosítja meg az elmét, s ezért a válságos pillanatokban magunkbaszállva mintegy a nemzet nem tőjéhez kell fordulni, amelynek a nemzet eddigi létét köszönheti. A nemzet géniusának ez a gyöngéd és mély szimbóluma mutatja azt, hogy Széchenyi nemcsak tisztán az értelemre, hanem mintegy az életösztön szavára is bizza a nemzet sorsát. De csak akkor halljuk meg a nemtő szavát, ha átadjuk magunkat teljesen feladatunknak: a magyarság megmentésének. A magyar lélekben a fenségeshez közel van a nevenséges, s úgy tűnik fel néha, mint a garabonciás diák. Ez onnan van, hogy nincs meg a magyarban eléggé a valóság iránti érzék, amely mindig meglátja az élet pozitív feladatait. Műveltség, Gazdagság, Erő: ezek legyenek Széchenyi szerint a magyar lélek eszményei. Ne a külszínre tapadjon a figyelem, mint eddig, mert ennek elkorcsosulás a következménye, hanem a belsőre, a lélekre és a lényegre, amely sosem a dolgok felszínén, hanem a dolgok mélyén van. A magyarban is van valami „örök való”, amely mégsem tudott kifejlődésre jutni, részben épen az eddigi felszínesség miatt. Tespedés és túlhév között nem tudtuk megtalálni a középutat, amelyet teljes önmegtartóvalással kell keresnünk. Gyönyörűen fejezi ki Széchenyi ezt az életessémet, midőn azt mondja, hogy a zarándok erényével kell járni a magyar élet útjait. Két veszedelmes magyar sajátság ellen kell azért felvenni a küzdelmet, a „vér heve” és a politikai türelmetlenség ellen. A magyar hazaszeretet a gyermek szeretete, nem pedig az érett emberé. Van a magyarban valami örök sóvárgás a nemzeti nagyság iránt, van benne őserő, elvhűség, van benne kuruc szellem, amelyben függetlenségi vágya jut kifejezésre. De van benne fegyelmetlenség is, s ez nehéz órákban végzetessé válhat. Politikai elhatározásaiban erkölcsi motívumok, továbbá érzelmei: szeretet vagy gyűlölet, nem pedig a hasznosság vezetik. Egyik legnagyobb hibája, hogy magát térszerűen saját javára vezettetni nem engedi A nemzeti jel-

lemben a nemes vonások: lovagiasság, becsületesség mellett sok pajkosság, túlzás, dac van, amely károsan hat a nemzet elhatározásaira és erkölcsre. Evvel szemben Széchenyi felállítja az örök magyar típusát, a magyar lélek legbensőbb eszményképét, amelyben minden jó magyar tulajdonság egyesül, s amelyből minden magyar bűn hiányzik. Széchenyi a legfenségesebb célt adta a magyar léleknek, midőn arra buzdította, hogy az emberi tökéletlenség minden súlyát levetve egészen hazája „megdicsőítésének” szolgálatába álljon s a magyar halhatatlanság eszköze legyen.

46. *Vörösmarty Mihály*. Ha részben hamisan látta is a romantikus felfogás a múltat, midőn a jelen sivársága miatt nekibúsulva csak a dicsőség es a nagyság fényét látta benne, bizonyos, hogy a magyar lélek felébredésében alapvető szerepe volt ennek a nemes szellemi mozgalomnak. A múlt az önzetlenség, a hősiesség, a kitartás, a tiszta erkölcsiség és az önfeláldozás szimbóluma lett az írók számára. A magyar lélek megint hinni kezdett önmagában, de viszont hamis mértékkel mérte magát, s elavult eszményekért lelkesedett. Ennek feltétele a visszafelé való fordulás, nem pedig az előrenézés volt, pedig a viszonyok ez utóbbit követelték. A magyar romanticizmus politikai vonása lélektani szempontból különösen érdekes. Jellemző már csak azért is, mert megvilágítja irodalmi irányaink különös jelentőségét. A német romantizmus misztikus, a francia társadalmi, az angol történelmi, a miénk ellenben erősen politikai színezetű. Nálunk ennek az iránynak nagy jelentősége, hogy fokozza a magyar *élet és az irodalom kapcsolatát*, s ezáltal lesz az irodalom a haladás rugója és a tettehívás eszköze.

Vörösmartyban bontakozik ki ez az irány a maga igazi nagyságában. Az ő hatalmas képzeletében újulnak fel a régi magyar idők alakjai, olyan nyelven, amelytől „a kő megrendül, a hullám áthévül, a föld feldobog”. Lelke már legyőzi az elégikus lágyságot és a tragikus borút, ellenben a nagysághoz, az erőhöz vonzódik. Szeretete is fenségessé válik: az emberiséget öleli át. Mintha minden megszólalna benne, ami nagy volt a magyarban: a bánatos mélység, a nemzeti fájdalom, a fellobbanó tűz. A háttérben még mindig ott borong valami régi kétségbeesés, de mindent legyőz az elszánt hazaszeretet, az emberiség nagy eszményeiben való hit és a kötelesség megalkuvást nem ismerő szava. Hirdeti a magyarságnak az emberiséggel való szolidaritását, s reméli, hogy a magyarság évezredek szenvedései nemcsak egy könnyet érdemelnek az emberiségtől, hanem nemezebb, fenségesebb jutalmat is kíván számunkra: a művelt emeberiség méltányos szeretetét és megértését. Valóban élt ebben a lélekben a nagyság ódái lendülete, s az a szent méltóság, amely ünnepi színezetet ad műveinek. Mint Széchenyi, ő is a nemzeti lelkiismerethez szól, s az „örök magyart” ébreszgeti: egy korszak lelkéből lelkezett mindkettő munkássága.

47. *Eötvös József fellépése*. A magyarság elhagyta Széchenyit a 40-es évek táján. Ennek oka elsősorban a magyar lélek abban a tulajdonságában rejlett, amelyet Széchenyi jellemezett, midőn a magyarság eszméjének „könnyűségére” hivatkozott. A magyar lélekben nem volt meg még az egészséges merevség, amely a mély, az egész népet átható hagyományokhoz való szívós ragaszkodásban nyilvánul meg. Hiányzott az átalakíthatóság is, vagyis a fejlődés, átalakulás, lassú, de folytonos menete iránti érzék. Ezen a kettőn nyugszik a néplélek egyensúlya, ez pedig a tartós haladás igazi feltétele. A magyar eszmény a rendiség volt, de nem egészségesebb, fejlettebb formájában, úgyhogy — tekintve a politikai függetlenség hiányát is — szinte évszázadokon kellett átsuhanni a magyar léleknek, hogy a kor-szellemet elérje, amelyhez való alkalmazkodásától léte függött. Részben a politikai függés folytán nagy megrázkódtatás következett tehát, nem pedig egy egészséges, lassú fejlődési folyamat, ahogy Széchenyi akarta. Mégis be

kellott következnie az átalakulásnak, és pedig részben a magyar temperamentum hatása alatt, részben azért, mert a felébredt nemzeti öntudat természeté, amelynek lényeges következménye a függetlenségi, szabadságvágy volt, követelte azt. A lassúbb angol mintájú haladási folyamat így átadta helyét a francia programnak, amelynek nálunk igen jelentékeny és kiváló tehetségű politikusai voltak a XVIII. század vége óta. Ehhez járult még, hogy Széchenyi arisztokratikus hagyományai miatt tragikus helyzetbe került. Ezek a hagyományok mintegy kegyeleti követelményként őt nem a nemzet öncélú törekvéseinek képviselőjéül, hanem a nemzet és az arisztokrácia közötti közvetítőnek tüntették fel. Az elzárkózottság, amely az arisztokráciát a magyarsággal szemben jellemezte, benne bűnhődött meg. Sokan nem hittek szerepének őszinteségében, ami pedig ily korszakok „érzelmi” gondolkodásában igen nagy fontosságú. Az arisztokrácia, amelynek kezébe akarta pedig a nemzet sorsának a vezetését letenni, gyanús szemmel nézte őt, a polgárság idegen létére nem támogatta, a parasztot csak most kellett embersorba emelni, a művelt köznemesség pedig franciás műveltségű volt, s francia eszmékért lelkesedett. Ez annál természetesebb, mert a francia eszméknek volt egyedül hagyománya nálunk, s ezen a hagyományon át jutott a modern gondolkozás a magyar lélekbe. Ellentétnek látszik ez, ha a 90-es évek idegenkedésére gondolunk a francia forradalommal szemben s az azutáni reakcióra. Azonban az újabb francia gondolkozás az úgynevezett vértelen átalakulás hirdetésével tudta a maga részére hódítani az ideális hajlandóságú magyar lelket.

Azonkívül, mint már Kemény oly élesen megfigyelte, hiányzott Széchenyi politikai tehetségéből a részletek kivételére vonatkozó praktikus voinás. Kimondotta az elveket, de megvalósításuknak módozataira nem mindig terjedt ki a figyelme. Azonkívül a nagyág iránti romantikus hajlama inkább az eszmék, mint a kis valóságok birodalmába utalta. Az átalakulási folyamatot túlságosan racionálisansan fogta fel. Erre pedig nem volt alkalmas a magyar lélek akkori fejlődési foka. Ez az átalakulás, amelynek az élén állott, forradalmi átalakulás volt. Ennek intézésében pedig sokkal nagyobb részük van az érzelmi, mint az értelmi elemeknek. Lelkében is volt valami magányos, tragikus vonás, amely nem tehetett sokáig népszerűvé, s nem volt, mert politikai okok miatt nem lehetett meg benne a népszerűséget pótló erő. Végül sokat tett, hogy ellenfele, Kossuth mindazokkal az eszközökkel rendelkezett, amelyeket tőle a kor kívánt. Kossuthnak, a tettek emberének fellépését ezenkívül igen tehetséges politikusok készítették elő és segítettek diadalra. Ezek között a legkiválóbb Eötvös József báró.

Gondolatokban szegény, akarásban gazdag volt a magyar lélek, midőn Eötvös fellépett. Benne tökéletes egységbe forradt a magyar és az európeér, ami a magyar lélek már akkori nagyságát és erejét mutatja. Fejlődése az európai eszmeáramlatok hatása alatt széles szellemi alapokon történik, amelyhez érzékeny és idealista lelkének finomsága járul. Nagy látóköre kritikus ellentétbe hozza a hazai viszonyokkal. Idealizmusa az örök emberi eszmények, s különösen a kor némely mozzatát eszméjének nemes hirdetőjévé teszi. Zavartalanul él benne az a gyönyörű összhang, amely a nemzetit és az emberit oly tökéletes egységben tudja látni. Lelkesedése mellett is mindig bizonyos gátat állított fel magának, s mindenütt mértéket tartott. Madáchon és Petőfin kívül a magyar lélek talán egyszer sem tört olyan magasra, mint benne. Átélté ő is a csüggedés óráit (Karthauzi), de megtalálta a megoldást az önfeláldozó tevékenységben, s haladék nélkül ment előre. Szelleme szárnyalásának állomásai ma is elragadják a magyar lelket. Az önzetlenséget, a hitel és az igazságot hitvallással emeli oly korban, amidőn ez lett az élet éltető ereje. Reformgondolatai tele vannak jó-

sággal és eszményiséggel. Költészetét is propagandaeszköznek használja, mintegy a költészettől is megtagadva azt az önzést, amelyet az embertől megtagadott. Benne találnak költői formát a kor uralkodó eszméi.

Eszméi az akkori magyar lélek vezető eszméi voltak. Nevezetesen az egyenlőség (Vár és kunyhó), a társadalmi igazságtalanságok eltörlése (jobbágság, törvénykezés, megyei korrupció rajzai regényeiben) a hitetlenséggel szemben a lélek nemes érzéseinek dicsőítése, (Gondolatai) a haladásba vetett hit, az eszményi emberiesség, a nemes humanizmus eszméje, (regényei) az őszinte reformvágy, amely a magyar élet speciális jelenségeinek figyelembevételével: (megye), majd az általános eszmék magaslatáról hirdeti a haladás szükségét (Eelet Kossuth védelmében). Eötvös a kor szak legtípusosabb magyar idealistája.

48. *Kossuth és a magyar lélek.* Ennek a szabadság és a szív kultuszából táplálkozó kornak azonban elsősorban nem gondolkozó, töprengő, hanem cselekvő emberre volt szüksége. Ezt a kor Kossuthban találta meg, akire az a feladat várakozott, hogy az irodalomban elgondolt reformokat életbe léptesse, s ezzel az új Magyarországot meg is valósítsa. Lelkében az idealizmus lángja égett, a szív erejébe, s az eszmék hatalmába vetett hit, a magyar faj iránti rajongás hevítette, amely szinte határtalan önbizalommal töltötte el. Az európai szolidaritásban való bizakodás, a merész kezdeményező erő s a szabadság elvének őszinte csodálata lelkesítette, amelyet a haladás és a boldogság főfeltételének tartott. El tudta használni a magyar lélek aktív erőit, s csodálatos szónoki hatalmával bővületben tartotta a lelkeket. A magyarság erejét egy hősiességű erőfeszítésre bízta 48-ban, amelyben a megtámadott magyarságnak védekeznie kellett a fellázadt nemzeti-ségek és saját királya ellen. A király az eskü által szentesített törvényeket nem akarta elismerni, pedig a törvényektől függött a modern magyar államiság és a haladás lehetősége. Kossuth becsületesen fogta fel a feladatát. Azzal az erőfeszítéssel, amelyre nemzetét bírta, az egész világ előtt dokumentálta a magyar lélek erejét. A magyarság úgyszólván csak érzelmi motívumokra támaszkodva, a felkészültség minden lehetősége nélkül győztesen tudott szembeszállni Európa egyik nagyhatalmával. Kossuthnak köszönheti a magyar lélek ideális hajlamának megerősítését, amely a 48-as elvekben jutott kifejezésre. Ezek az elvek a magyarság szent hagyományai lettek, s mint eszmék a kegyelet nimbuszával vannak körülvéve. A szabadság, a hazafiság és az igazság elvei, amelyeket a 48-as törvények meg akartak valósítani a magyar életben, máig is éltetői a magyar idealizmusnak. Továbbá nekik köszönheti részben a magyar lélek reményeinek fennmaradását. Ez különösen a gyászos elnyomatás idején jutott kifejezésre, midőn Kossuth, aki ebben az időben az európai demokrácia hőse, rokonszenvet tudott kelteni a magyarság ügye iránt. Kossuth emlékéhez fűződik a törhetetlen és természetes függetlenségi vágy, amely ösztönzését a 67-es évek után az ő ideális alakjából és gondolataiból merítette.

49. *A Szabadság kultusza. Petőfi Sándor.* A rajongás és a mérséklet ama egyensúlya, amelyet Vörösmarty költészetében csodálunk, csakhamar megszűnt. Már Vajda Péter rajongói szabadságvágya és eszményi türelmetlensége mutatja az átmenetet. De a lázas átalakulásban levő kor minden nyugtalansága, haragja, álmódása, feszültsége, fenséges gögje és izzó lelkesedése, ifjúi könnyelműsége és könnyeket fakasztó önfeláldozása Petőfi költészetében nyerte valódi kifejezését. Ehhez az kellett, hogy a költő a kor lelkéből lelkezett lélek legyen. Megvolt benne az ifjúság mohó tettvágya, csodálata az új, a rendkívüli iránt. Megvolt benne a váteszek prófétái ihlete, hogy kellő pillanatban belőle merítsen népe erőt, s ezáltal a „kor élére” álljon. Megvolt benne az őszinteség igazmondó és romboló ereje, az igazság-szeretők haragos lelkesedése és az alkotásra vágyó lélek féktelensége. Tudott

merengni a múlt dicsőségén, s merengése haraggá változott át. Tudott a jelenben élni, hogy lettre korbácsolja, s tudott a jövőbe pillantani, hogy halálvágyat érezzen és életakaratot keltsen. Költészetének tartalmi és formai igazsága meggyőző. A szabadság eszméje, amely a magyar lélek legbámulatosabb és legmélyebb ábrándja a bosszú évszázadok elnyomása alatt és utána: az ő költészetében talált legkongeniálisabb kifejezést. Szabadság- és boldogságvágy hatja át egész költészetét. A szabadság eszméje egész lényén uralkodik, s azt minden vonatkozásban átérzi. Állítólag már apja beszédéből szívta magába az emberi méltóság lealacsonyításának fájdalmát, s az ellene való gyűlöletei. Később pedig rengeteg nélkülözése következtében, amelybe függetlenségi vágya és ábrándos lelke sodorta, a szabadság eszméjében mintegy élete értelmét találta meg. Leveti a régi reform bilincseit, s a népköltészet formáit használja, hogy ezzel is elősegítse a költészet valódi feladatának megvalósítását, azt, hogy a nép szolgálatába álljon, a nép szenvedéseit enyhítse, a nép akaratának kifejezése legyen. Élete szinte folytonos alkotás, cselekvés, sokszor úgy érzi, mintha sorsa az volna, hogy kín és gyönyör között vérezzen el az alkotásért. Tettet, felszabadító tettet kíván mindenekelőtt. S nem elég neki a magyar szabadság megvalósítása, a világszabadság kell. Ott szeretne meghalni, ahol diadalmas csatában hordozzák a világszabadság véres zászlóját. Testvérnek érez minden embert és minden népet, ha a szabadság a célja és a szabadságért harcol. A szárnyaló lelkesedés érzi néha a sötét akadályokat, s ilyenkor háttartalan haragos pesszimizmusa, amelyből nem egy gyűlöletes sora fakad. De akár a lelkesedés, akár a kétségbeesés hangján szól, hangjai őszinte és megrendítően magyar: a magyar viszonyokból fakad, a magyar ideálokat fejezi ki s minden sorában a hazafiság mély és tiszta érzése hatja át meg nem alkuvó lelkét.

50. *A magyar lélek 1848—67-ig.* A 48—49-es szabadságharc véres ieveretése, amelybe akasztások és kivégzések gyásza vegyült, a nemzet következő korszakának szomorú nyitánya lett. Hatalmas válaszfalak emelkedtek a nemzet és a király közé. A véres bosszú eseményei nem lettek elrettentő példák, pedig annak szánták őket, hanem a kegyelet és az ellenállás szent eszközei. Eleinte a magyarság tétlen bánatba, vagy bús meakulpázásba süllyedt, (Kemény Zs.) Itt-ott kalandos álmok váltják fel a kétségbeesést, Kossuth emigrációjába, az olaszokba, a franciákba vetett hit, majd regémes vállalkozások vágya hevíti a nemzetet. (Garibaldi). Az őszinte bűnbánatot csakhamar bűnbakkeresés követi, mely minden rosszat egy emberre igyekszik tolni, hogy a nemzet maga sértetlenül kerüljön ki a küzdelemből. A reménykedést azután ismét kiábrándulás követi, s nem sokára oly napok jönnek, amelyekben úgyszólván csak Deák rendíthetetlen lelki egyensúlya tudta a nemzetet új elhatározásoktól visszatartani. Hogy a nemzetben fennmaradt a hit a 19 éves abszolutizmus ellenére is, az elsősorban a 18-as idők még élő, nagy nemzedékének köszönhető. Ennek tagjai ébrentartották a nemzeti öntudatot a magyar élet oly területein, ámeneken még lehetett. Bármennyire győzött egyideig a „labanc hangulat”, bármennyire behódolt is az idegen városi polgárság, a köznemesség Deák vezetése alatt szilárdan kitartott passzív rezisztenciájában. Ez pedig annál nehezebb volt, mert a bécsi udvar tudatosan a nemesség elszegényítésére tört, hiszen épen a nemesség rovására akarta a parasztság rokonszenvét megnyerni. (Jobbágy-felszabadítás végrehajtása.) Mind élesebben domborodik ki a két lelki ellentét: a megegyezésre hajló realpolitikusok és a 48-as hagyományok őrzői között. Kemény abban állapítja meg a szabadságharc lelki tanulságát, hogy a magvai lélek nem republikánus, hanem konzervatív rojalista, nem demokrata, nem kelt benne megnyugvást a demokrácia jelszavas poétikája, s nincs tehetsége a forradalomra. A magyarság lelkesedése egyes,

nagy emberekhez, hősökhöz tapad, s jelszavak és ábrándok helyett kedélymélységére kell hatni és a honfíjdalmat kell benne felébreszteni. A nemzetiségi kérdésben látja ő is a lélektanilag is legnehezebben megoldható problémát. Ezt a kérdést nem erőszakkal, hanem a szellemi és erkölcsi erők túlsúlya alapján akarja megoldani. A magyarság azonban ne hezen feledhette a nemzetiségeknek a szabadságharc alatt tanúsított viselkedését, amely véres emlékei miatti haragot és gyűlöletet keltett.

Megható látvány, hogy hogyan találunk az írók műveiben egy-egy gyógyszert, egy-egy utat a nemzeti megújulásra, a felemelkedésre. *Tompa*. az örök vigasztalásban s a papi lelkének erős hitében gyökerező isteni gondviselésben találja ezt a biztató forrást. *Jókai* a magyar múlt dicsőségére és a magyar föld csodálatos erejére mutat rá. *Kemény* az erkölcsi újjászületésben látja az új élet forrását. *Deák* a jogfolytonosság sziklaszilárd alapjára épít. *Madách* az emberiség nemes ösztöneire alapítja vigaszát, a haladásba, a kultúrába vetett hitre, amely minden szenvedésen át is felfelé vezet. *Arany* pedig az ősi bűnök megrendítő feltárással hivatkozik a nemzet lelkiismeretére.

51. *Az elnyomatás korabeli irodalom lélektanához.* Az irodalom ebben az időszakban odatapad a kor eseményeihez. Nyíltan, vagy burkoltan ennek a hangulatából merít, ennek a tanulságait hangoztatja. Először a közvételten múlt hatását látjuk: Petőfi bálványozott emlékét, akinek költészete a népies arányban virágozik tovább. Jellemző, hogy a demokrácia túlzóbb elvei mindinkább elhalványulnak. A nemzeti egységnek gyönyörű emléket állít Tompa. *Sírboltban* című művében engesztelődve nyújt kezét a nemességnek, amelyben a magyart fájlatja s magyart látja csak. Erősen elmélyedő, elmélkedő hangulat vesz erőt a magyar leiken, amelynek Kemény tragikus világnézetét és Madách halhatatlan gondolatait köszönhetjük. Náluk magasabba még nem szárnyalt magyar lélek.

Jellemző az egyes műfajok kifejlődése is. A balladái legközelebbi kapcsolatban van e kor lelki motívumaival: a tragikus gyásszal és a fájó sejtellemmel. Az allegóriába is rokon lelki elemek vegyülnek a kényszerítő politikai körülmények mellett. A szomorúság, a részvét, az önvád, az idealizmusra hajló lélek hivatásérzete, a jövő profétai sejtelme, e korszak jellemző lelki állapotai halhatatlan kifejezést nyernek ebben a műfajban. Az óda is nagy jelentőségre tesz szert c mindenütt erőforrás után kutató korban. A népszínmű egyik legjellemzőbb műfaja e kornak, amely újból egybe akarja foglalni mindazt, ami magyar.

52. *Tompa Mihály.* Az erkölcsi erők, amelyek a 18-as magyarságot lelkesítették: az idealizmus, a jövőbe vetett hit, a nemzeti egység, a vezérek iránti lelkesedés, a magyar öntudat, a haladás és a műveltség vágya: csak ideiglenesen buktak el. A nyers politikai hatalommal szemben a múlt eszményi ereje, az emberiséggel való szolidaritás gondolata, a hibák tudatának tisztító ereje és a vallás vigasztalása visszaadta a nemzet bizalmát. Ezt szólatlatja meg Arany, Madách, Jókai, Kemény s a vallás erejét különösen. *Tompa Mihály.* Költészetének alapeleme a vallási érzés. Felszabadulás volt a magyar lélek számára, midőn a feltámadás és a hit reménységét hirdette. A költő lelke a nyers erőnél eresebb törvények hatalmában bízott, s mint egy ébren tarlotta a szomorúságot, hogy tisztulást és nemes hűséget hirdethessen. Tompa vallása nem a jeremiádok kétségbeesése, nem átkozódás és büntudat, nem keserűség és zokogás, több: ebből a vallásból élet és reménység áradt a nemzet számára, a jövő jobb országa csillant meg benne, s a nemzet életöztönét táplálta. A bálványimádás és bűnbakkeresés helyett Tompa mutatott rá a tiszta hit és odaadás ama nemes és fájdalmas útjára, amely a lelki újjászületés felé vezet. A fájdalom az ő költészete nemes műzsája, amely az egységet, s a tisztább hivatásban való hitet tartotta

fenn. Büszkeséget hirdetett, mert meg akarta akadályozni, hogy a bánat lealázza a lelket. Vallásosságának halhatatlan creje visszaadta az önbizalmat a magyarságnak.

53. *Arany János.* Megható látvány, hogy hogyan visszhangzik a legmagyarabb költő lelkének mélységeiben a korszak minden magyar eszméje. Szava épen úgy, mint némasága varázserővel tükrözteti vissza a korszak hangulatait. Átmegy azon a fejlődésen, amely nemzedékek formái tanulmányát szolgáltatta. Ez a formakeresés a vérbeli bűvész attitűdje, aki a formán át akar uralkodni a világon, azon át akarja éreztetni teremtő zsenije nek a hatalmát. A magyaros iskola motívumai és formái visszhangoznak benne először, s evvel lelkének alaprétege, gyökeres magyarsága erősödik. A klasszikus iskola nemes formái fejlesztik formaérzékét. Még késő öregségében is az antik költészet örök szépsége gyönyörködtette. Megvan benne a romantizmus törekvése, hogy az irodalmi életre hasson. A felvilágosodásban rejlik szabad emberfelfogása és széles látóköre. Visszhangozza a nagy magyarok megrendítő bánatát, s megvan benne Széchenyi mély tépelődése, kételye és nyugtalansága. Tanítványként fordul ő is Nyugatra, de minden tanultsága mellett megőrizte gyökeres magyarságát, amely költészetét a magyar géniusz megnyilatkozásává teszi.

Megvan benne a felelősségérzet, a tettek nagyrebecsülése, idegenkedés a szólamok, a retorika iránt, ami költészetét a realistákhoz hozza közel. Realizmusát idealizmus hevíti át: az örök eszményekbe vetett hit. Ez költészetének valódi alapja. El benne a magyar lélek történeti vonzódása, de különösen él benne a 48-as évek legmélyebb demokráciája: a nép felemelésének a gondolata, amely szent örökségként szállt rá Petőfi költészetéből. Megvan benne a protestáns lélek mély hite, amely személyes és közvetlen megnyilatkozás, de megvan benne ennek a léleknek a független, bölcs kritizizmusa is. Felül tud emelkedni minden iskolai és szolgálai irányon. Lelkének nemes lendületében felemelkedik az Igazsághoz, az Élethez. Ez a törekvés külső és belső megnyilvánulásaiban sehol sem nyilatkozik nálunk olyan szilárd egységgel, mint Arany költészetében. A magyar lélek tragikumát érezzük lelkében: a kitörő érzelem és a mély melancholia hatalmát, melyek néha fájó gúnyban csatáznak egymással. A nagy zsenik sokoldalúsága jellemzi őt is, amely szellemét fogékonná tette a színészet, a zene és a tudományos kutatás iránt is. De megvan benne a magyar föld népének minden nemes tulajdonsága is, amelyek felismerhetők hosszú életének és munkásságának változásainál, A föld emberének valóság szeretetéből még a legmagasabb régiókban is megcsillogtat valamit. Van valami az ő költészetében a földnek szíverősítő, a lelket frissítő illatából s abból az örök magyar motívumból, hogy vissza kell térni a földhöz, a valósághoz, amely erőt, bátorságot és életet ad. Fenséges egyszerűség jellemzi, s ez világnézetében épen úgy megnyilatkozik, mint életmódjában. Nem a városi élet embere ő: az egyszerű magyar erkölcsöt örökíti meg. A föld emberének tisztánlátása, megfigyelő képessége tragikus módon egyesül benne költői, rendkívül érzékeny, mintegy folyton titkos fájdalomtól zsongó lelkének harmóniakeresésével. A valóság utáni vágy felüdíti, megnyugtatja. A valóság felismerése örömmel tölti el. Áldásnak érzi az élet bőségét és gazdagságát. Megvan benne a hajlandóság a tarlós érzésekre, amelyeket nem az értelem szabályoz, hanem a lélek mélységeiből buzognak elő, s áthatják az életet. Jellemzi a magyar öntudat, fajunknak legnagyobb kincse. Egész élete magyar eszmények szolgálatában áll, de magyarsága kritikai érzékkel, nemes igazmondással párosul, s mint mindenben, ebben sem tűr hazugságot. Megvan benne a befelé élő egyszerű magyar ember szűkszavúsága is s az a tulajdonsága, hogy a legegyszerűbb szavakkal a legnagyobb dolgokat is ki tudja fejezni. A magyar humor tréfás kötődése nála még a leg-

szomorúbb és legnagyobb dolgokra is kiterjed, s tele van mély bánattal és bölcseséggel.

Ha a magyar költő eszményeit nézzük Bessenyeitől kezdve, s rá- emlékszünk a franciás költők fényt, világosságot kereső vágyára, Csokonai rokokó életfelfogására, Kazinczy harmóniás törekvéseire, Kölcsey bánatára és lelkének konvulzióira, Vörösmarty nemes szemokiasságára és Petőfi demokratikus rajongására, Aranyban kell látnunk a magyar költő eszményképét. Benne megvolt mindaz, ami a többiekből hiányzott. Bessenyeiből hiányzott az eredetiség, Csokonaiból a biztos ízlés, Kazinczyból a fantázia, Kölcseyből az alkotó lélek szabadsága és biztonsága, Vörösmartyból az egyszerű fenség, Petőfi világnézetéből a férfikor érettsége. Mindez megvan Arany költészetében. A magyar föld ez egyszerű fia egyesített mindent magától értetődő zsenialitással, mindent átfogó szívének érzékenységévet, gyöngédségével és gazdagságával.

Általa szólal meg a pártokon felül állé) hazaszeretet (Elveszett alkotmány), a felfelé törekvő, erejére és igazságára támaszkodó magyar jellem, Toldi) az önmaga elől menekvő magyarság fájdalma (Rodostó), a tragikus gúny a csúffá lett nemzeti küzdelmek után (Nagyidai cigányok), az idegen zsarnok gyűlölete (balladák), a múlt kegyelete, amelyből erőt merítünk (elbeszélő költemények), a hit az igazságban, s az a sejtelem, amely a nemzet életerejének és tragikus sorsának örök forrásait érzi. (Eposzok). S milyen mélyen jellemző, hogy lelki erejét leginkább onnan meríti, ahová a magyar lélek mindig visszatér, ha ereje elhagyja, mert végső és örök erőforrást érez benne: a Bibliához. Világnézete is ebben gyökerezik. A biblia szavaival visszhangzik benne a munka, a megnyugvás, a jó szív és a hit dicsérete.

Költészetének legmélyebb motívumait eszménységéből merítette, mini minden költő. A lelkiismeret erejébe, a nemes mértékbe és a kötelesség- teljesítés magasztos hatásába vetette hitét. Lelke nem volt harmonikus, hiszen innen meríti költészetének érzékeny szépségét. Tele volt titkos viharokkal, de bízott a hit hatalmas és megváltó erejében. A vallást dantei értelemben fogta fel: mint tökéletesedést és megváltást. Csodálatos, hogy költészetének külső formájába is mennyire belevitte a lelkét. A Szépség esz közeivel mutatja a magyar lélek hullámverését, mert átélte nemzetének minden ujjongását és csalódását. Legigazibb hangja talán a lírában szólal meg. Teljesen övé a bölcsesség és bánat e sajátos vegyülete. Ez költészet- nek lélekhezszóló és lélekből merített igaz hangja.

54. *Jókai.* Jókai költészete is részben a kor hangulatából és szükség- leteiből fakadt, s ennek a legnagyobb mértékben meg is felelt. Nem reform- ról és tendenciáról volt szó már, mint Eötvös, vagy Petőfi költészetében. A pozitív megismerés vágya sem uralkodott, hanem az volt a főfeladat, hogy megmentünk, ami még megmaradt. Megmentsük elsősorban a hősiség- ragyogását és a lélek illúzióit. Midőn zátonyra került, amit egykor a magyar lelke mélyéből kívánt, s nem lehetett már megmenteni a korszerűt, meg kellett menteni azt, ami örök és el nem múló: a hitet, a csodát, az álmot, az ideált. A múlt és a jelen érzelmi egységét részben Jókai mentette meg. A szabadságharcról mint gyönyörű hőskölteményről beszélt, amelynek hold- hősei kell hogy örökre éljenek. Hangot kellett adni a csodavárásnak (Véres könyv), a múltba szálló sóhajoknak (Csataképek), meg kellett szólaltatni a néma föld örök hatalmát (Új földesúr), emlékeztetni kellett, s tréfával néha felderíteni a nemzet szomorúságát (Üstökös). Talán senki sem szívta magába mindazt, ami ideális volt a 48-as mozgalmakban oly mértékben, mint Jókai. A fiatalság, a szerelem lázában esküdött fel a költő ezeknek az eszményeknek, és sokáig megőrizte azt a ragyogó rózsaszínű látást, amely ifjúsága legszebb emlékeihez tartozott.

Fantáziája szinte nem jutott túl ezen a koron, amelynek hősi emlékeivel van tele költészete. Mégis a tettek és szenvedések e ragyogó világa álomszerűen maradt meg és folytatódott benne, mert ő már a *béke, az álmok embere*. Nincs meg benne a harcias elszántság, a halálvágy, a prófécias ihlet, az újjászületés vágya. Nincs benne harc és gyűlölet, nem várhatunk tőle lazítást, a szenvedély pusztító viharait, a lázbeteg véres álmait. De várhatunk tőle — s ezt várta kora is — vigasztalódást, írt a sebekre, békét, álmot és hitet. És pazarul szórta lelke ajándékait: a hőstiszteletet, amellyel regényalakjai mesehősökké lesznek, mintha mindegyikben ifjúságának idejét élné át, a hitet a jó diadalában, amely mint a mesének, úgy a Jókai regé nyéknek is főtanulása, s lélektani alapja, az ifjúság bűvös hangulatát, amely legyőzte Jókaiában a férfibánatot s az öregkor melancholiáját. Belevitte regényeibe a szeretetet minden iránt, ami magyar, a szeretetet és gyönyörködést a magyar lélek kincseiben: a múlt emlékeiben, a bánatban, a dicsőség álmaiban, a hősi erényekben, a szenvedélyben és a jókedvben. Minden álomszeretet mellett is van Jókai költészetében felelősségérzet és összefüggés a magyar élet szükségleteivel. A lelkesedés, a kétségbeesés, az elmúlás fölötti bánat, a gondolat tépelődő hatalma és a lázas nyugtalanság, amely a magyar lelket az előbbi korban jellemezte, nincs meg már Jókainál. A magyar lélek nála a másik oldalát mutatja: a szeretetet, a megbékülést és a hitet. A valóságsszeretet helyébe a fantázia lép, ez megszépíti a valóságot, vagy kényünk-kedvünk szerint eltorzítja, hogy hasonlóvá tegye a bűvös álmhoz, kitölti az ismeret és tapasztalás hézagait, s lelket fuval az alaktalan sejtelmekbe. Nemes fanatizmus van ebben a Jókai-féle világban, amelynek alapja: a becsület, az emberszeretet és az igazság diadalába vetett hit. Van ebben valami a nagy idők sejtelméből, amelynek pirkadását hirdették a 48-as férfiak. És néha azt érezzük e regények olvasása közben, hogy a valóság is mint a mese végtelen, nincs vége, s ha nem is végződik jól, mindig újra kezdődhetik.

Hozzá tartozik e regények sajátos magyarságához Magyarország csodás szépsége, amely belőlük visszatükröződik: az Alföld végtelen pusztasága, a Duna zúgó folyama, a Felvidék bánatos, legendákkal telt vidéke s Erdély ősi szépségei. Jókai fájának tehetségébe vetett hitét bizonyítja, hogy fantasztikus regényében a jövő hőseül magyar embert tesz meg. Ebben a regényében már érdekesen bontakozik ki a modern magyar lélek jelleme: a tudás ereje és a hatalom hite. Költészete édes mákony volt, amely derűs álmokat árasztott: a régi Magyarország felejthetetlen hangulatát. Mintha nem harcra, bánatra, fájó diadalokra és hosszú szenvedésre teremtettünk volna, hanem öröme, tréfára és nyugalomra. Mintha a nagy magyar gyermek találta volna, legtökéletesebb kifejezését e gyermeklelkű költőben. Az örök magyar gyermek éled fel benne, aki hisz a fantáziában, a csodás igazságban, a jó győzelmében, s ebben a hitben gondtalanul élvezi az élet örömeit. Hiányzik e művekben a tragikus magyar sorssal való kapcsolat igézete, amely mintha lelkünk legmélyét rendítené meg, ha Keményt olvasunk. De ezt a hiányt Jókai az ő nagyszerű művészi tulajdonaival pótolja: fantáziája színeivel, előadása mesés könnyedségével és lelkének szivárványos derűjével. A tragikus nagyság eszméje, akárcsak a 67-utáni korból, Jókai későbbi költészetéből is hiányzik.

55. *Kemény Zsigmond*. A múlt történetének felfogásában nem nehéz a magyar lélek hullámszára ráakadnunk, amely a XVIII. század végén a magyar önérték felkeltésére használta fel a történelmet. A múlt így természetesen nem volt igazi élet, csak nemzeti szenvedélyek lüktetése. (Dugonics.) Majd történetfilozófiai hangulatok tükrében jelenik meg a múlt, mint örök törvények fájdalmas beteljesedése (Berzsenyi), egy korcsosuló faj fenségeseen fájó emléke (Kölcsey); a romanticizmus is meghamisította a történe-

lem felfogását, midőn figyelmét az angyalian jó s az ördögien rossz emberi típus kiélezésére, a titokzatos, borzalmas elem kiszínezésére fordította. A múlt ezeknek az íróknak a műveiben mint valami különös csoda jelenik meg. Mintha a múlt emberei a képzelet országában éltek volna, felszabadulva azok alól a törvények alól, amelyek a jelenre érvényesek. A indult és jelen e felfogása közti különbséget Jósika oszlatta el. Azonban nem tudott mélyebb történeti hangulatot ébreszteni, mert figyelme a külsőségekre tapadt. Egy új mentalitásnak, új látásnak kellett kifejlődnie, amely azután a múltban azt látta, amit látni kellett: a valóságot.

Ez a mentalitás Széchenyi műveinek a hatása alatt fejlődött ki. Széchenyi a múlt egyoldalú imádatát, amely a magyar lélekre oly lenyűgöző leg hatott, megszüntette, s felszabadította a magyar lelket a múlt objektív meglátására. A felvilágosodás mindent uniformizáló hatása és vak hite az új eszmék erejében, a túlzó nemzeti lelkesedés, amely a múltat a szomorúság, vagy az ujjongás eszközének használta fel, egymás után tűnt fel és tűnik el irodalmunkban, tanulságosan láttatva e különböző áramlatok magyar vontkozásait. Azonban Széchenyi felfogásánál, aki a múlttal szemben kritikai álláspontot foglalt el, nem lehetett megállani, hanem mintegy alkalmazni kellett a múlt történetére azt az álláspontot, amit ő a jellel szemben elfoglalt, midőn a magyar sorsot kutatta a magyar lélekben. Először ennek a jelent átélő csodás pillantásnak kellett bekövetkeznie, hogy a múlt megértése lehetővé váljék. Először a jelen hullámozó, tovarohanó életet kellett egy pillanatra megállítani, hogy helyesen lássuk a múltat s előkészítsük a jövőt. Midőn a jelen összeomlott, legalább megmaradt a gazdag és tanulságos múlt, hogy az önismeret és lelkiismeretes vizsgálat ama eszközeivel, amelyeket Széchenyinnél látunk, világot deríthessünk rá. Kemény oly korban élt, amelyben a jelen és múlt szoros kapcsolata fájdalmasan élénk volt, s lelkiállapota és lelki alkata különösen alkalmas volt arra, hogy a zseni érzékenységgel a múltat is jellel tegye s a múltban is a jelen sebeit érezze és éreztesse. Nagyszerű írói tehetsége azonban a múlt objektív felfogására kényszerítette, úgyhogy gyakran a magyar sorsot érezteti velünk, amely szerinte: a szenvedés, a fájdalom, a tévedés, az erény és a bűn szomorú láncolata.

Ő a történelmet a magyar sorsból kibontakozónak érzi és érezteti: történetei tehát a valótl valószínűbbnek, mélyebbnek és igazabbnak láttatják, mint általában a történelem maga. S milyen szerencsés véletlen, hogy Erdély történelmi levegőjében nőtt fel, amely talán legmélyebben és legélénkebben érezteti a magyar sorsot. Egyéni élete, amelyben a fejedelmi múlt és a sivár jelen ellentéte nagyon fájdalmas és nagyon mindennapi volt, semhogy mindig ne érezze, kiváló műveltsége, tanulmányai, amelyek a jog, az erkölcs, a testi és a lelki élet lélektani összefüggéseinek megismeréséhez vezették, korának mozgalmas lüktetése, amely a megfigyelésre számos alkalmat adott, készítették elő regényírói hivatására.

Ha fantáziájának fejlődését nézzük, azt látjuk, hogy mindjárt kezdetben különösen komor tárgyak érdeklik. Akárcsak Széchenyi, ő is a népek életén és halálán mereng. Különösen a halál komor képeivel viaskodik (Mohács, Izabella királynő, Camoens). Mint Széchenyi — s általában az ő generációja — ő sem tud megszabadulni a halál gondolatától, s ez — a nemzeti halál — élete végéig foglalkoztatja. Kemény amúgy is komorságra hajló képzelete egyik sajátos vonását a 40-es években kapta, midőn az élet és halál gondolata oly uralkodó magyar gondolatnak látszik. A nemzet nagy elhatározások küszöbén áll, s ez önkénytelenül megrezdíti a nagyok és kisebbek lelkében is a halál sejtelmét. A Kelet Népe dantei mondatai nagyszerű tanú e küzdelemnek. Azonban míg pi. Vörösmartynál az élet és a halál mint vagy-vagy kérdés fordul elő, addig Kemény Széchenyihöz

hasonlóan hidat ver a halál és az élet között, tisztán sejtetve a balsors útját, amely a pusztulásba visz. Kemény zseniális intuíciója feltárja előttünk az utat, amely a dicsőség és a pusztulás, a boldogság és kétségbeesés között van s mindenütt érezteti a baljóslatú csillagzatot: a sorsot, amint kérlelhetetlen biztonsággal irányítja egyesek és nemzetek útját. így fejlődik ki nála a Fátum fogalma, amely ellentétben az eddigi magyar írók felfogásával, Széchenyivel érintkezik csupán, midőn az élet romlását nemcsak a bűnökből, sőt nem is elsősorban a bűnökből származtatja. Evvel mintegy a rossz bűnösen teremtő és reális fölényét hangsúlyozza, amely oly tragikusan jellemzi az emberi történelmet. Kemény a bukást a túlhajtott erényekből, a lélek teljességéből magyarázza, amely a maga szövevényével mintegy érchálóba fogja a szabadulás felé vergődő, a tett elől menekülő lelket. Kérlelhetetlen és mély ennek a fátumnak a fogalma, nem csoda, mert hiszen egy tragikus egyéni élet és egy nagy nemzeti bukás tanulsága áll mögötte.

Kemény lelkületén is az a felelősségérzésből és a kötelesség „zarandoki teljesítéséből” keletkezett mártírium vesz erőt, mint Széchenyién, E morális és történetfilozófiai hatások mellett, amelyek szintén a kor lelkéből fakadtak, hatással van Kemény felfogására orvosi tanultsága is, amely a testi és lelki élet összefüggésében az okok és okozatok szigorú összefüggésére tanította. így a szellemi életben is kiváló érzéke volt arra, hogy mintegy apró, láthatatlan tények megfigyelése és felsorakoztatása által állapítsa meg a jellemek diagnózisát, kibontakozásuk módját és bukásuk feltételeit. Az ő magyar szeme azt nézi a múltban, amit a Széchenyié a jelenben nézett: a magyar lélek különböző vonásait, amint azok a politika, társadalom és vallás harcaiban kibontakoztak. Minden megnyilatkozásnak, a kedély minden változásának nyitját keresi, s azért az ő regényei nem folyamatosak, hanem bűvő vizekhez hasonlítanak, amelyek a sötét régiókat hatják át, hogy aztán a mélység anyagával telítetten bukkanjanak fel. Keresztül-kasul járja a magyar életet, hogy lásd az udvari élet cselszövényeit, a politika útvesztőit, a lélek forrongását, a vallási és társadalmi ellenléteket, a véres gyűlöletet és a titkos rajongást, a mohó tudásvágyat és a csillagoktól megbabonázott lélek imbolygásait, a családi és egyéni érdekek eivegyülését az ország dolgaiba, a puritanizmust és képmutatást, a jóságot és hiúságot, a hazafiságot és öncsalást, az idealizmus hevülését és, az állati szenvedélyek tombolását. Bemutatja a hamleti magyar lélek szenvedélyét, midőn önmagában emészti, erejének kirobbanását és véres tehetetlenségét, magasztos hitét és kisleiki romlását, okos tekintetét, amellyel jövendő távolokat fürkész és elvakultságát, midőn vérbeborult szemmel rohan önvészébe.

Főhősei minden idegszálukkal élő emberek, akárcsak az író: minden mosolyra, minden mozdulatra összeránduló lelkek, akikben a politikus számító spekulációja s a gondolkodó zseniális töprengése egyesül, hogy a romlásból ideig-óráig kiragadja őket. A sors kerekét akarják megragadni, s rendszerint egy pusztuló világ romjai alá temetkeznek. Bár nem írja le rokonszenvesen, sőt bizonyos idegenkedéssel szemléli: legigazibb hőse mégis Martinuzzi, a kétségbeesés hőroza, aki elvesztett csaták pusztulásáról és halálról beszélő égő városok lángjaiban győzelmeiket és épülő jövendőt tervel ki. A felelősség és kötelesség gondolata rejlik hősei jellemében, akikben az egyén és a közösség sorsának összefüggését s ennek tragikus voltát is hangsúlyozza, különösen a politika terén, amiben része van a magyar történelem tanulságainak is. Az erdélyi lélek szólal meg az ő gondolatvilágában: nem a Széchenyi prófétaszerűen előre kijelölt útján jár, nem követi Kossuth hősiességét. Ő a politikai életet és általában a reális életet élesen megfigyelő zseniális ember. A folyton hullámozó, változó élet mélyébe látott, mint kevés magyar költő, s a hullámokon aggodva látta hányódni,

vergődni a magyar sorsot. A magyar lélekben senki sem mutatta meg nála meggyőzőbben az indulatok és szenvedélyek rajzát, miközben a két alapvető gyöngeséget támadta: az elmélet és a szenvedély elvakultságát, amelyet csak józan belátás és féltő gond háríthat el egy boldogabb jövő érdekében.

56. *Madách Imre.* Mély és meggyőző Madách és a magyar élet kapcsolata. Már *Commodus* című színművében az 1840-es évek történelmi hangulata és vágyakozása szólal meg. Nápolyi Endréjében az idegen erkölcsök és a magyar lélek összeütközését, a *Csak Tréfa* című színművében a szabadságharc előtti idők demokrata eszméit fejt ki; a *Csak Végnapjaiban* a szabadság bajnokát jellemzi s a nemzeti lélek kritikája ihleti, epigrammaiban pedig a megyei mozgalmak demagógjait támadja. Gondolatvilágát, a magyar élet érleli meg. Itt telik meg a lelke a század uralkodó eszméivel. A magyar bűnök kritikája ihleti, s a magyar fájdalom zokog fel a lelkében. (Éjfélti gondolatok, Rabságomból.) Érdeklődése, akárcsak az Eötvös Józsefé, akivel sok rokon vonást mutat, nemcsak a nemzeti sorsnak, hanem az egész emberiségnek szól. Az emberiség sorsát az ő egyéni életén és a nemzeti élet megnyilvánulásain át érti meg. Az *Ember Tragédiájának* hangulatai jó-részt egész életén át írt műveiben s a magyar élet hangulataiban gyökereznek. A műben kifejezésre jut valami fájdalmas részvét, hasonló a 40-es évek magyar lelkéhez. Ebből a részvétből származik a nemes rokonszenv az emberiség boldogtalanságával, amely a mű egyik alaphangulata. A szabadságharc eseményei is erősítik pesszimizmusát s kétségbeesését a nemzeti lét ideális törekvéseinek megghiúsulta fölött. Talán épen ez irányította ideálkereső lelkét az emberiség sorsa felé, amelyben az eltörpülő és szétömlő tragikus nemzeti sorsok mélyebb értelmét kereste. Az a keserű, tépelődő hangulat is, amely a szabadságharc utáni idők magyar életét jellemzi, halhatatlan kifejezést nyer ebben a műben. A fájdalmas sejtések és a fátyolos reményesség, amely a nagy költők alkotásait jellemzi ebben az időben, testvérré talált az ember tragédiájában. S az alapeszme: a hit vigasza, mintha a magvai: géniusz szava volna a fájdalmába menekülő nemzethez, amelynek annyi fiát tette öngyilkossá a nemzet sorsa miatti félelem és bánat. Madách megnyitotta művével a magyarság számára a végtelenség kapuját: sugárözönből hallatszik az Úr szózata a végtelen lehetőségéről, amelynek feltétele: hit és küzdelem.

57. *A magyar lélek 1807—900-ig.* A 67-es kiegyezés a mérsékelt irány diadala volt. s nem elégítette ki a nemzeti függetlenségi vágyat. Deák nagy presztízse fedezte a kiegyezés művét, de később egyre nagyobb tért nyertek a nemzeti szenvedélyek, amelyek eleinte mintegy a tudat alatt nyugtalankodtak. Körülbelül 1890-ig még uralmon maradt az a „nemzeti konzervatizmus”, amelynek a kiegyezés művét s egyúttal a magyar lét kérdésének ideiglenes megoldását köszönhattük. Azonban, míg a külső forma alig, sőt semmit sem változott, később lélektani szempontból fontos átalakulás megy végbe. Akármilyen genialis politikai mű volt a kiegyezés Deák koncepciója szerint, mégis veszedelmek csirája rejtett benne. Először is megfosztotta a magyarságot legszebb illúzióitól, elvette tőle államiságának legfontosabb jogait: a külügy és a hadügy intézését. Általában nem hevítik a magyarságot ez időben a nagy politikai és nemzeti ideálok. Az irodalom is kiábrándulást mutat, s ezt csak támogatja a kormányzat és az uralkodó kritikai irányzat. A liberalizmus a megalkuvás terére lép, s mindinkább materialista színezetű lesz. A magyarság ismét elveszti részvételi lehetőségét a nagy európai ügyekben, a nagy cselekvésekben, s ez meglátszik a szűkebb látókörű politika szellemén. A nemzeti szenvedélyek az ország függetlenségét illetőleg nem érvényesülhettek, s kisebb körülmények között elégitették ki a magyar önállóság és erő vágyát. Csekély az érdeklődés a műveltség

ügye iránt, amelyet többé nem tekintenek nemzeti érdekeknek, mert nincsen politikai jellege. Deák utódai nem tudták a különben is teljesen reálpolitikai jellegű kiegyezést sem érzelmileg, sem erkölcsileg megalapozni. Mindinkább egy makacs politikai rögeszme: az önimádat és a teljes biztonság-érzés vett erőt a nemzeten, amelyet a látszólag nagy anyagi felvirágzás és a monarchia által nyújtott nagyhatalmi állás illúziója táplált. Az érdeklődést csaknem teljes mértékben a belpolitika foglalta le, éppen azért egy új eszménynek kellett kifejlődnie, amely megnyugtatólag foglalta magában a helyzet megoldását. Ez az új eszmény az állam egyoldalú bálványozása, a parlamenti többség nemzeti biztonságot nyújtó illúziója, amely az amúgy is egyoldalúan jogi gondolkodású magyar lélekre hátrányos volt. Míg előbb a jogi megállapodásokkal nyugtatta meg magát, addig most hatalmi intézvényekkel és intézkedésekkel vélte sorsát biztosítani.

Ennek az „állami magyarságnak (Szegfű Gy.) oly sok példáját és emlékét láthatjuk a kornak hidegen ünnepélyes, merev szobraiban és épületeiben, amelyeket nem fiit át a lelkesedés és az idealizmus hatalmas ereje. A magyar kultúra alapja ebben az időben ez az „állami magyarság”, amellyel sablonmunka, központosítás, merev doktrinizmus és kétértelmű óvatosság jár együtt. Ami lendület van ebben a kultúrában, azt a liberalizmus olcsó győzelme szolgáltatja, amelyhez ebben az időben már kevés hit, inkább megalkuvás és opportunizmus kell. Nem törődik senki sem a magára hagyatott magyar lélekkel, amely köznapi jelszavak, szürke közhelyek, materialista megalkuvás, vagy nevetséges önimádat zsákmanya lesz. A mellett mintha mindinkább kiveszne az igazi realitás iránfci érzék, s evvel együtt a magasabb értékek keresése is, a nagy lendület, amely ízlésben, nyelvben és szokásban is jelentkezik. Az irodalom ugyan még tartja egy ideig pozícióját, még nagy az irodalom a régi írók lelkében, de mindinkább sajtáságos színezetet vesz fel. A hazafias költészet hangja erősen szatirikus lesz, hiszen olcsó témát szolgáltatott a 67 utáni nemzedék nyers anyagiassága és szomorú opportunizmusa.

Az ideális törekvések unalmas szólamokká fakultak, amelyeket csak néha ját át a turini száműzött lángszava. A független magyar párt ideológiája viszont csak a muítbói merített, anélkül, hogy a jelen sürgős feladatairól való gondolkodás s az azokkal szemben való állásfoglalás lett volna a gondja. A lélek e közömbössége, a közállapotok e sivársága a költészetet a rajongó filozófia régióiba úzi (Reviczky, Vajda, Komjáthy), vagy a múlt epigonjává teszi. A közélet két kérdése: a közjogi kérdés és a nemzetiségi ügy ellen támadt ellenzéki szellem tehetetlenül vergődik az állami hatalom karjaiban. Az állam hatalmába vetett illúzió a kormány erejének és tekiníélyének lélektani alapja, míg a nemzet erejébe és biztonságába vetett hit az elszakadási törekvéseket táplálja. Mind a két eszme bőséges támogatást talált az új irodalomban, amely újságírássá kezd átvedleni. Evvel együtt a felelősségérzés kisebbedik az írók lelkében, a nemzeti célok és köteleességek elhalványulnak és mindinkább a silány mulattatás, vagy olcsó vezércikkezés kezd meghonosodni. Általában jelentkezik az alaposág hiánya. Vanak, akik felületesen intézik el a legnehezebb kérdéseket, vagy pedig elhitetik magukkal, hogy ilyen kérdések nincsenek. Ez a szellemi negáció fel-felötlő vonása e kor lelkének.

Ehhez járul, hogy a közösség érzése gyenge a szinte még rendi tagozódásban élő társadalomban, amelynek társadalmi különbségeit az új korszak ebben a tekintetben el nem tüntette. A kitűzött, közös cél hiányában mindegyik társadalmi osztály a maga útján törtet, anélkül, hogy a nemzeti eszme összetartó ereje korlátokat állítana e törekvéseknek. Az irodalomban is jelentkezik ez az individualizmus, az egyéni hangulat és egyéni világnézet túltengése. A társadalmi osztályok szinte szűk egyéni

életet élnek. Az arisztokrácia az udvarhoz tartozás illúziójában nem próbálkozik hozzáférközni a legnagyobb nemzeti erő: a parasztság lelkéhez, amely pedig tisztelettel és vonzalommal ragaszkodik hozzá. A paraszt anyagi és erkölcsi, egészségügyi felemelésével az állam semmit sem törődik. A köznemesség az állami és nemzeti illúziók táplálója, hiszen legtöbb az államból él, amelynek mintegy rabszolgáját, mert kikopott vagyonából. Az idegen fajú, vagy csak most magyarosodó polgárság, mindinkább az új mentalitás: a radikálista felfogás illúzióját terjeszti. A munkásság, amelynek legnagyobb része idegen, lassan a szociáldemokrácia híve lesz, annál inkább, mert semmit sem követnek el arra, hogy a nemzeti testhez közelebb hozzák őket. A parasztság ellen a kor a legnagyobb bünt követi el: a kivándorlást. A magyar parasztokat kiküldték Amerikába, hogy idegen földet túrjanak és gazdagítsanak nagyszerű munkaerejükkel. E kor legtipikusabb osztályai a magyar gentry, amely a kor gazdasági versenyétől való elzárkózásával csaknem a saját sírját ásta meg. E század végén már kezd kibontakozni a magyarság hármasság lelki típusa, amely a XX. század elején fejlődött ki teljesen: az állami magyarság, az erő és a hidalom kultuszával, a 48-as illúziók rabja, örökös és gyakran természetlen ellenzéki-ségével s a radikális magyar, részben idegenből importált eszméivel, aki a kétségtelenül tisztán felismert bajokat nagyrészt illúziós eszközökkel akarta megoldani. A magyarság szomorú sorsa, hogy nem támadhatott senki, aki ki tudta volna egyenlíteni a kétségtelenül egyenként az igazság egy részét tartalmazó irányokat, egy mindent átölelő és a magyarság igazi jövőjének szolgálatában álló magyar program m keretében.

58. *A magyar lélek 1900—1918-ig.* E kor magyarságában az egyedüli erő az „állami magyarság” volt. Lassan feltáruáltak a kiegyezés művének gyenge lélektani alapjai. A monarchia hatalma is ingadozott. A nemzeti-ségi eszme hatása mindjobban gyengítette a történeti hagyományok összeható erejét. A korszellem a rendiséget lazította meg, a katonaság a tehetetlen vezetők miatt fejlődésében elmaradt s a gazdasági erők sem állottak nemzeti célok szolgálatában. Magyarország gyengült, anélkül, hogy ezáltal a monarchia erősödött volna. A monarchia gyengülése a magyarságot is magával sodorta, mert nem volt a magyar államiságnak más támasza, mint az Ausztriával való kapcsolat. Ezért sürgetik a magyar függetlenségi képviselők az önálló magyar hadsereg felállítását, mert szerintük ez a magyarságnak oly erőt adna, amely akkor is megmarad, ha a magyarság magára van utalva. A csendőrszuronyokra támaszkodó állami erő helyett morális és nemzeti eszméktől áthatott hadsereget követeltek, hogy a magyarság létét biztosítsák. A monarchia intenciói következtében, azonban kikapcsolódott a legfontosabb erő: a nemzeti eszme a magyar hadsereg szelleméből, s ez volt egyik oka a nemzeti bukásnak. A nacionalizmust sem lehetett alapvető reális erőnek számítani nálunk, mert életető eszméje nem a valódi függetlenségi eszme volt. A királyt mintegy szerződés kötötte a nemzethez, és sosem tudott irányában bizonyos bizalmatlanságot leküzdeni. A kormány pedig nem mert a nemzeti erők megszervezéséhez hozzálátni, mert féltette hatalmát, amely nem az abszolút nemzeti eszmén, hanem az opportunizmuson alapult.

Így mindinkább jelentkeznek a bomlás tünetei: a kritikátlanság a magyarságnak és helyzetének a felfogásában, az erőszak amely gyűlöletet, szenvedélyes harcokat és egyenlenséget támasztott, úgyhogy a gyűlölet hevében elhalványultak az örök szempontok s az örök nemzeti érdekek. A szociális probléma elhanyagolása mintegy reakcióképen új mentalitást teremt, amely anyagiságával, osztálygyűlöleti érzésével, illúzióival, jól szervezett erejével döngeti a magyar élet kapuit, amelyből ki van rekesztve. A szomszédok biztatása nagyra növeszti a nemzetiségek étvágyát. A pár-

toknak a hatalomra való mohó előtörése felborítja a magyar lélek egyensúlyát, amely csak a történeti hagyományok s a realitás összeegyeztetéséből meríthette erejét. A közjogi viszály ezekben az években már állandó izgalomban tartotta a magyarságot, annál is inkább, mert az osztrák részről meg-megújuló támadások állandóan sértették a nemzeti érzékenységet. Ily nagy megoszlás mellett önkéntelenül is feltámadt a vágy az „erős kéz” után, amely a nemzet egységét, legalább az erőszak fegyverével helyre tudta volna állítani. Tisza István történelmi nagysága abban áll, hogy neki sikerült ezt az egységet a hatalom eszközeivel helyreállítani. De ez az egység részben mesterséges erőkre támaszkodott. A nemzet ebben az időben már önálló élet után, öncélúság után vágyódott. Tisza Ausztria nagyhatalmi létébe vetett hittel fikcióknak tekintette az önálló hadsereg iránti kívánalmakat. Merev, bátor, puritán egyénisége hatalmas erőt képviselt a monarchia és a magyarság érdekében, s tragédiája a magyarság tragédiájával összefüggésben van.

59. *A háború és a magyar lélek.* A világháború bizonyos tekintetben a magyar lélek erőpróbája volt. A magyarság hősiességében felülmúlta a világ bármely katonáját, s mégsem termett babér számára a harctereken, csak pusztulás, romlás és halál. A háborúba való belesodródás is a nemzet akarata ellen történt. A háborúnak, mint magának a hadseregnek is, inkább monarchikus jellege volt, mert a nemzet nagy része nem hitt a nemzetiségi célok veszedelmében. Midőn a háborúnak nemzeti kapcsolatai kezdtek kibontakozni, már annyira ki volt fáradva a nemzet, hogy a gyors és könnyű béke illúziójával kecsegtető politikusok karjaiba vetette magát. A magyarság a háborúba mint szerződéses fél belesodortatván, becsületesen, hősiiesen állta meg a helyét. Önfeláldozása és ősi katonai erényei bámulatba ejtették a világot, de a háborúban nem talált nemzeti eszményt, amely lelkesítette volna, mint a franciát, vagy az olaszt. A háború nem hozott hitet a magyarságnak, csak fájdalmat és szenvedést, s azért volt oly gyászos a reakciója a magyar lélekre. A háborúnak nem volt nemzetmozgató ereje, mint az irodalom is tanúsítja.

60. *A mai magyar lélek és az irodalom.* A magyar lélek legmélyebb megnyilatkozását irodalmában kell keresnünk. A mai magyar irodalomban nagyvonalúságra való törekvés észlelhető s a nemzet sorsát átérző, megrázó, tragikus hangok hallatszanak. A mai igazán értékes irodalom az önismeret, az önbizalom, az örök magyar eszmények hirdetője. Azt hirdeti, hogy a magyarság létének megmentésére más út nincs, mint az erkölcsi újjászületés. Valóban felelősségérzettel és tetterővel párosult hazafiságra, egészséges, az egész életre kiható vallásosságra, puritán erkölcsiségre és őszinte, gyökeres szociális érzéstől hevített emberiségre kötelez múltunk és jövőnk egeráránt. Ez a magyar lélek történetének felemelő tanulsága is.

Helyreigazítások: 60. 1. 12. s. reform helyeit: *forma*,
54. 1. 49. s. törekedett. A helyett: *törekedett: a*

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldalszám
1. A magyarság ősi tulajdonságai	3.
2. A magyar lélek a kereszténység felvételéig	4.
3. Magyarság és kereszténység	5.
4. Szent István	6.
5. A magyar lélek az Árpádok alatt	8.
6. A magyar lélek az idegen házbeli királyok alatt	10.
7. A középkori magyar lélek	10.
8. A középkori magyar irodalom és a magyar lélek	11.
9. A középkori nyelv szelleme	12.
10. Örök kérdések	12.
11. A középkori magyar élet eszményei	13.
12. A kultúra áramlatai a művészetben	14.
13. A magyar lélek a mohácsi vészig	15.
14. A magyar lélek a mohácsi vész előtt	18.
15. A magyar lélek a XVI. században	19.
16. A protestáns kori irodalom lélektanához	22.
17. A XVI. század ideáljai	24.
18. Törökök és magyarok	27.
19. A vallási küzdelmek és a magyar lélek	27.
20. A XVII. század hőstípusai	28.
21. A nyelv és irodalom lélektanához a XVIII. században	30.
22. A magyar lélek 1664-től 1711-ig	31.
23. A magyar lélek a XVII. században	33.
24. A hanyatlás irodalmának lélektanához	34.
25. Az udvari ember	34.
26. A régi magyar lélek	35.
27. A magyar lélek a megújulás korában	38.
28. A XVII. század ideálja: a felvilágosodott ember	39.
29. A reakció	40.
30. A széplélek	40.
31. Irodalom és társadalom a felújulás korában	41.
32. A testörök	43.
33. Az iskolák	45.
34. A Szépség hőlcselete	46.
35. Kazinczy Ferenc	47.
36. A magyaros iskola	48.
37. A deákos iskola	49.
38. Csokonai Vitéz Mihály és a magyar élet	50.

	Oldalszám
39. Kármán József	50.
40. Kölcsey Ferenc	51.
41. Katona József és a magyar élet	51.
42. Az érzékeny lélek és a hazafiság	52.
43. A magyar lélek Széchenyi korában	52.
44. A hazafi	53.
45. Széchenyi és a magyar lélek	54.
46. Vörösmarty Mihály	57.
47. Eötvös József fellépése	57.
48. Kossuth és a magyar lélek	58.
49. A Szabadság kultusza. Petőfi Sándor	59.
50. A magyar lélek 1848—67-ig	60.
51. Az elnyomatás korabeli irodalom lélektanához	61.
52. Tompa Mihály	61.
53. Arany János	62.
54. Jókai Mór	63.
55. Kemény Zsigmond	64.
56. Madách Imre	67.
57. A magyar lélek 1867—900-ig	67.
58. A magyar lélek 1900—18-ig	69.
59. A háború	70.
60. A mai magyar lélek és az irodalom	70.